

**A NYELVHASZNÁLAT SZINTJEI
A XVII–XIX. SZÁZADBAN
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON**

Révay Valéria

Iskolakultúra-könyvek 39.

Sorozatszerkesztő: Géczi János

**A NYELVHASZNÁLAT SZINTJEI
A XVII–XIX. SZÁZADBAN
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON**

Révay Valéria

iskolakultúra

Iskolakultúra, Veszprém, 2010

ISBN 978 963 693 255 8

ISSN 1586-202X

© 2010 Révay Valéria

© 2010 Iskolakultúra

Lektorálta: Sebestyén Árpád

Kiadja a Gondolat Kiadó
Nyomdai előkészítés VEGA²⁰⁰⁰ Bt.

www.iskolakultura.hu
www.gondolatkiado.hu

TARTALOM

1. BEVEZETÉS	7
2. A KUTATÁS CÉLJA ÉS MÓDSZERE	10
2.1. TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI HELYZET A XVII–XIX. SZÁZADBAN	11
2.2. AZ IRODALMON KÍVÜLI ÍRÁSBELISÉG HELYE A NYELVI VÁLTOZATOK KÖZÖTT	14
2.3. AZ ÉSZAKKELETI NYELVJÁRÁS	17
3. A NYELVFÖLDRAJZI HELYZET SAJÁTOSÁGAI A XVII–XIX. SZÁZADBAN	20
3.1. AZ IRATOK SZÖVEGEINEK HANGÁLLAPOTA	20
3.1.1. A MAGÁNHANGZÓK JELLEMZŐI	20
3.1.2. A MÁSSALHANGZÓK JELLEMZŐI	32
3.2. AZ IRATOK SZÖVEGEINEK ALAKTANI LEÍRÁSA	41
3.2.1. A NÉVSZÓTÖVEK JELLEMZŐI	41
3.2.2. AZ IGETÖVEK	46
3.2.3. A SZÓKÉPZÉS	49
3.2.4. AZ ÖSSZETETT SZAVAK ÉS SZOROS SZÓKAPCSOLATOK	53
3.2.5. A NÉVSZÓJELEZÉS	57
3.2.6. A NÉVSZÓRAGOZÁS	63
3.2.7. AZ IGERAGOZÁS ÁLLAPOTA	69
3.3. AZ IRATOK SZÓKINCSENEK SZÓFAJI JELLEMZŐI	81
3.3.1. AZ IGÉK	81
3.3.2. A NÉVSZÓK	82
3.3.2.1. A FÖNÉV	82
3.3.2.2. A MELLÉKNÉV	82
3.3.2.3. A SZÁMNÉV	83
3.3.3. AZ IGENEVÉK	83
3.3.4. A NÉVMÁSOK	83
3.3.5. A HATÁROZÓSZÓI NÉVMÁSOK	96
3.3.6. A HATÁROZÓSZÓK	99
3.3.7. A VISZONYSZÓK	99
3.4. A SZÓSZERKEZETEK JELLEMZŐI	103
3.4.1. AZ ÁLLÍTMÁNY	103
3.4.2. AZ ALANY	105
3.4.3. AZ ALANY ÉS ÁLLÍTMÁNY EGYEZTETÉSE	106
3.4.4. A TÁRGYAS SZERKEZET	108
3.4.5. A HATÁROZÓS SZERKEZETEK	108
3.4.6. A JELZŐS SZERKEZETEK	122
3.5. AZ ÖSSZETETT MONDATOK	127
3.6. A SZÖVEGEK HELYESÍRÁSA	132

4. XVII–XIX. SZÁZAD KÖZIGAZGATÁSI SZAKNYELVÉNEK JELLEMZŐI A VIZSGÁLT IRATOKBAN	137
5. A HIVATALNOKI KÖZÉPOSZTÁLY NYELVI JELLEMZŐI A XVII–XIX. SZÁZADBAN	144
5.1. DIAKRÓN KUTATÁS ÉS SZOCIOLINGVISZTIKA	144
5.2. A MEGSZÓLÍTÁS	145
5.3. A HIVATALNOKI KÖZÉPOSZTÁLY NYELVHASZNÁLATÁRÓL	149
6. NEM ÉS KOR SZERINTI VIZSGÁLAT	157
7. MAGYAR–LATIN KÉTNYELVŰSÉG AZ IRATOKBAN	160
8. ÖSSZEGZÉS	164
JEGYZET	169
IRODALOM	170
1. MELLÉKLET: TÉRKÉP	174
2. MELLÉKLET: A TELEPÜLÉSEK NEVEINEK RÖVIDÍTÉSEI	175
3. MELLÉKLET: A FELDOLGOZOTT IRATOK KELETKEZÉSI IDEJE, TÉMÁJA ÉS LELŐHELYE	176
A TÉMÁBÓL MEGJELENT PUBLIKÁCIÓ	170

1. BEVEZETÉS

Tanulmánykötetünk a magyar nyelv történetének a mai nyelvállapot szempontjából oly jelentős, fontos mérföldkönek számító korszakával foglalkozik, amikor – az 1700–1800-as években – megszabadulva a török veszedelemtől való fenyegettetéstől az ország szellemi élete ismét megpezsdül. A legjobbak – Bessenyei, Kazinczy, Kölcsey – irányításával folyik a küzdelem a nyelvi egység megteremtéséért, a magyar nyelv felemeléséért, a szókincs gazdagításáért, hogy a magyar nyelv is képes legyen a tudományok befogadására, s felvegye a versenyt a példának tekintett nagy európai nyelvekkel.

E korszak költőinek, íróinak, nyelvészeinek a magyar nyelv pallérozásáért tett erőfeszítéseit jól ismerjük: nyelvtanok, heves viták nyomán rögzülő helyesírási szabályzat, a legkülönbözőbb tudományágak, szakmák és mesterségek megújuló terminológiája mind egy-egy állomása az egyre erőteljesebbé váló, a közéletet egyre inkább behálózó normatív nyelvhasználat előretörésének, mely képes arra, hogy háttérbe szorítsa a latint és a németet, hogy végül kivívja a hivatalos nyelv státusát 1844-ben.

A magyar irodalmi nyelvben ekkorra már a normatív jelleg dominál, de vajon az egységesülés mennyire érezte hatását a mindennapi életben a nyelvterület peremvidékein? Hangfelvételek híján az írott nyelvi változatok közül az irodalmon kívüli írásbeliséget hívhatjuk segítségül korábbi évszázadok nyelvállapotának vizsgálatához: a magánlevelezések (missilisek), a hétköznapi ügyes-bajos dolgait egy-egy tanultabb, olykor jogi végzettségű elöljáró jelenlétében rendező szerződések, peres iratok, tanúvallomások kötött, koronként változó sajátosságai, előírt formulái közé beszivárgó nyelvjárási elemek árulkodhatnak a beszélt nyelv állapotáról.

Ahhoz tehát, hogy képet kaphassunk egy régmúlt korszak nyelvhasználatáról és annak összetevőiről, különböző irányú rétegződéseiről, szét kell boncolnunk ezeket a szövegeket, hogy fényt derítsünk a nyelvhasználat nyelvföldrajzi, nyelvjárási, társadalmi rétegek szerinti vagy szaknyelvi jellemzőire, elemeire.

Ezért a négy megye – Bereg, Máramaros, Szatmár Kövár vidékével és Ugocsa – területéről összegyűjtött anyagban elsősorban a hangtani, alaktani, mondattani jelenségeknek a vidékre jellemző nyelvjárási sajátosságait szeretnénk volna feltárni. A nyelvtörténeti feldolgozáshoz használható anyagnak levéltárakban való összegyűjtése esetleges, eredményessége nem hasonlítható az élőnyelvi gyűjtéshez, amikor a kutatásra kiszemelt nyelvi jelenséget előre elkészített kérdőívek segítségével gyűjtjük össze. A több éves gyűjtőmunka eredményeképpen elsősorban nem személyes leveleket, hanem hivatalos iratokat sikerült nagyobb számban összegyűjtenünk.

Munkánk alapjául a *XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról*¹ című forráskiadvány szolgál, amelyben Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa megyéből származó iratokat, magánleveleket, osztály- és adósságleveleket, végrendeleteket és tanúkihallgatásokat gyűjtöttünk össze és tettünk közzé.²

Az anyagot ugyan lehetett volna bővíteni e vidékről származó más gyűjtemények adataival is, de egyrészt nem áll rendelkezésünkre túl sok ilyen gyűjtemény ebből a korszakból, másrészt, ha más jellegű szövegeket (pl. boszorkánypereket) vagy más vidékről összegyűjtött anyagot nagyobb számban használtunk volna fel, a vizsgált anyag arányai eltolódtak volna. A fent említett kötetben ugyanis az egyes vármegyék-ből származó, különböző jellegű és keletkezési idejű iratok nagyjából hasonló számban, azonos arányban kaptak helyet. Ha akár területileg, akár tematikailag vagy időben bővítettük volna a vizsgálandó nyelvi anyagot, ezt az arányt nehéz lett volna megtartani. A kutatás a későbbiekben természetesen tovább folytatandó, és bármely irányban – tematikailag, területileg vagy időben – kiterjeszhető, kiterjesztendő.

Az itt vizsgálat alá vont nyelvi anyag (57 szöveg, mintegy 4000 szótári szó, kb. 10 000 szóelőfordulás) azonban éppen megfelelő terjedelmű ahhoz, hogy a nyelv minden részlegére kiterjedő vizsgálatot ugyanazon a szövegegyüttesen végezhessek el.

Mostani összefoglaló tanulmányunkat megelőzte egy korábbi, ugyanennek a területnek a nyelvállapotára irányuló kutatás, a *Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvállapotáról*³ című kötet, amelyben az egyes iratok nyelvi jellemzőit külön-külön mutattuk be, de a négy megye közös nyelvi sajátosságainak és esetleges eltéréseinek bemutatására terjedelmi és időbeli korlátok miatt nem volt lehetőségünk. Jelen tanulmányunkkal részben ezt a hiányt szeretnénk pótolni, illetve más szempontokat is figyelembe veszünk e gazdag anyag teljesebb kiaknázásához.

A szövegek tüzetes vizsgálata közben az is világossá vált, hogy a feltárt nyelvi jellemzők nem kizárólag a terület földrajzi fekvésével összefüggő nyelvi változatok sajátjai, mivel ezeket rendszeresen keresztezik a társadalmi különbségekkel, a szaknyelvi sajátosságokkal, a szövegek szerzőinek korával és nemével összefüggő nyelvi megnyilvánulások.

Mindezek figyelembevételére a korábbinál sokoldalúbb nyelvi elemzést igényel, ennek érdekében vizsgálatunk közben megpróbálunk a felsorolt tényezőkre egyaránt tekintettel lenni, és az előző tanulmányoknál sokoldalúbb, komplexebb elemzéssel feltárni azt a nyelvi hálót, amelyben a korra és a területre jellemző főbb nyelvváltozási tendenciák mellett a társadalmi tényezők szerepét is figyelemmel kísérjük.

Kutatásunk nem történeti-szociolingvisztikai kutatásnak indult, hanem elsősorban nyelvjárás-történetinek, amelynek kutatási területe az északkeleti nyelvjárás északi és keleti peremvidékeihez tartozik. Vizsgálatunk célja az e területen beszélt magyar nyelv közép- és újmagyar korból való nyelvi anyagának rendszerszerű, a nyelv különböző részlegeire kiterjedő átfogó feltárása volt; az elemzések eredményei azonban szükségessé tették a nyelvjárás-történeti leírás mellett bizonyos társadalmi és szaknyelvi szempontok figyelembevételét is.

Ahhoz ugyanis, hogy kimondottan történeti-szociolingvisztikai vizsgálatot is végezhesünk, más szempontok szerint választott szövegekre lett volna szükség. Így csak kísérletet teszünk arra, hogy a nyelvjárás történeti jellemzői mellett – a rendelkezésünkre álló keretek között – a történeti szociolingvisztika felől is megpróbálkozunk az elemzésre kiválasztott anyag megközelítésével, hogy rámutathassunk azokra a jelenségekre, amelyeknek háttérben társadalmi tényezők állnak.

Az iratok nyelvállapotának bemutatásakor csak a szövegeinkben felbukkanó nyelvi jelenségekkel foglalkozunk. Nem törekszünk arra, hogy a magyar nyelv közép- és

újmagyar korának nyelvéllapotát teljes egészében, minden részletre kiterjedően körvonalazzuk, hanem csak a vizsgált szövegekben előforduló hangtani, alaktani, mondattani és helyesírási jelenségekre figyelünk. Ezért előfordulhat, hogy a korra valamely más nyelvjárási területen, más nyelvi rétegben jellemző vagy ritkán használt nyelvi elem nem szerepel leírásunkban.

Végezetül köszönetet mondok a kötet lektorának, Sebestyén Árpádnak, valamint bírálómnak, Péntek Jánosnak hasznos tanácsaikért és észrevételeikért.

2. A KUTATÁS CÉLJA ÉS MÓDSZERE

A különböző földrajzi területekhez, más és más történelmi vagy társadalmi eseményekhez és társadalmi rétegekhez kapcsolódó nyelvi jelenségek feltárása aprólékos és tüzetes kutatómunkát igényel, amely magában foglalja a vizsgált korszak társadalomtörténetének, gazdasági életének, életmódjának, mindennapi életének megismerését is. Épp ezért e sokoldalú, különböző szakterületek és tudományágak eredményeit felhasználó, új nyelvészeti diszciplína kutatási módszerei még nem eléggé kiforrottak.

A kódexirodalom, majd az egységesülő irodalmi nyelv a mindennapi beszélt nyelvtől eltérő, emelkedettebb nyelvi változatot őrzött meg számunkra. Ha viszont az egyes nyelvtörténeti korok beszélt nyelvi változatait szeretnénk valamilyen módon megközelíteni és leírni, vallatóra kell fognunk az irodalmon kívüli írásbeliséget is. Ezért folyamadunk pl. a kis- és középnemesektől fennmaradt szövegekhez, hiszen ők – iskolázott, művelt emberek lévén – maguk vetették papírra leveleiket, számvetéseiket, leltárait, végrendeleteiket, miközben lakóhelyüket hosszabb időre nem hagyták el, ugyanakkor nagy részük főleg a birtok körüli tennivalókkal foglalatoskodott. Ez a tény akár még a XIX. századi iratokban is megfogalmazódik. Erről árulkodik egyik levelünk, amelynek szerzője pl. a szőlőben végzendő munkálatok miatt nem ér rá a peres ügygel foglalkozni („...*de minthogy még a Szüretemet nem végeztem itt a Szöllőmbe nints modom az el olvasásra*” (ÉMoL, 2003, 27). Ezek a kisbirtokosok leveleikben, hivatalos irataikban – mivel az írás művészetét nem gyakorolják rendszeresen –, még ha ismerik is a nyelvi normát, sokszor elszakadnak attól, és itt is, ott is felbukkannak a beszélt nyelv fordulatai.

Am a beszélt nyelvi réteg megközelítése érdekében kiválasztott iratok tüzetes vizsgálata közben az is nyilvánvalóvá válik, hogy megfogalmazásukat – a legtöbb esetben – már az elmúlt évszázadokban is jogi, közigazgatási rendeletek szabályozták, amiből az következik, hogy a beszélt nyelvi fordulatok a hivatali nyelv által rögzített normák közé ágyazódtak, és a több iratban is ismétlődő nyelvi változatok (pl. akár hangalaki vagy alaktani eltérések) sokszor nem is a nyelv földrajzi, hanem társadalmi, szaknyelvi követelményeinek való megfelelés jegyében születtek, hiszen még a végrendeleteknek is voltak a jogi (törvény)könyvek által előírt formai követelményei. Amikor tehát egy zálogváltó levelet vagy háborúskodás idején egy városnak a főgenerálishoz intézett panaszos levelét vesszük a kezünkbe, akkor ezek bármelyikének vizsgálatakor a nyelvi változatok szerves egységbe fonódó három fő dimenzióját, a térbeli, az időbeli és a humán dimenziót egyaránt figyelembe kell vennünk (vö. Juhász 2002, 166).

Vizsgált anyagunkban a nyelv e három dimenziójának jellemzőit próbáljuk meg kimutatni, melynek várható eredménye az északkeleti nyelvjárásról alkotott kép finomítása és árnyalása nemcsak időben, hanem társadalmi szempontból is, amelyre

elsősorban a szaknyelvi jellemzők és a társadalmi csoport(ok) nyelvhasználatának elemzése kínál alkalmat, miközben figyelemmel kísérjük a beszédhelyzetet is.

Időben a XVII–XIX. századi nyelvállapotot igyekszünk feltárni és az irodalmon kívüli írásbeliség nyelvéből vett példaanyaggal gazdagítani a különböző nyelvi részlegek területén, mivel a korábbi vizsgálatok a tárgyat főleg az irodalmi írásbeliség képezte. A beszélt nyelvhez közelebb álló iratok, levelek nyelvhasználatának leírása gazdagíthatja a korszak, a középmagyar kor második felének és az újmagyar kor elejének nyelvhasználatáról való ismereteinket.

A térbeli dimenzió, azaz a nyelv területi változatának vizsgálata az északkeleti nyelvjárás északi és keleti területei nyelvi jellemzőinek feltárását, a nyelvjárási és regionális elemek számbavételét kívánja meg minden nyelvi szinten. Mivel a legtöbb nyelvjárási kutatás megáll a hangtani, esetleg alaktani jellemzők bemutatásánál, hasznosnak látszik legalább e szűkebb földrajzi területen bővíteni a vizsgált nyelvi részlegeket, kiterjesztve az elemzést a szó szerkezeti és mondattani jellemzőkre is, amelyek között a területi sajátosságok mellett szép számmal szerepelnek a vizsgált társadalmi réteghez kapcsolható jellemzők is.

Tanulmányunkban a humán dimenzióknak – a nyelv társadalmi változatainak diakrón megközelítésében – szűkebb keretek között való bemutatására teszünk kísérletet, hogy rámutassunk a nyelv területi változatát keresztező társadalmi jellemzőkre, amely vizsgált anyagunkban a következőkben nyilvánul meg: 1. szaknyelvi jellemzők: a közigazgatási és hivatalos nyelv előírásai által meghatározott vonások; 2. a hivatalnoki középosztály nyelvi sajátosságai; 3. a kétnyelvűség kérdése: a magyar szövegbe ékelődő latin szavak és kifejezések; 4. az egyén szempontjából (pl. nemek vagy az életkor szerinti megkülönböztetés) adódó nyelvhasználati jellemzők.

E különböző nyelvi változatok jellemzői a legtöbbször annyira átszövik egymást, hogy szinte szétválaszthatatlanok: az első olvasásra nyelvjárásinak látszó jelenségről kiderül, hogy valamely szaknyelv (pl. a közigazgatás vagy a hivatali nyelv) korabeli követelményei között szereplő formulának a része; vagy egy életkorát tekintve idős, de szellemileg friss, a nyelvi neologizmusokra fogékony öregúr, mint pl. a szatmárnémeti Mándy Péter – valószínűleg kora fiataljait is meghazudtoló módon – építi be mondandójába a korszak új politikai szókincsét, sűrűn használva a nyelvújítás alig néhány évtizedes múlta tekintő szóalkotásait.

2.1. TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI HELYZET A XVII–XIX. SZÁZADBAN

Az a kétszáz év, amelyet vizsgált irataink átölelnek (1665–1865) a magyar történelem mozgalmas, zaklatott, békére vágyó korszakát jelenti. Időben legkorábbi iratunk, a beregi Kaszonyban írott levél keletkezése (1665) előtti évben, 1664-ben kötötték meg a vasvári békét, amelynek értelmében a török szultán fennhatósága alá helyezték Erdélyt, s amelyet követően még csaknem két évtizedig a törökök uralják az ország nagyobb részét, többek között Budát, és csak a század utolsó évében, 1699-ben, a karlócai béke megkötésével szabadul fel az ország a 150 éves török uralom alól. A bécsi udvarnak a török kiverését követő kormányzati módszerei és a megélhetési nehézségek, amelyeket a katonaság feloszlata és a katonai beszállásolásokkal kap-

csolatos élelmezési terhek jelentettek (egyik vizsgált iratunk megfogalmazói, a város követői egy 1703-ban Szatmárnémetiben kelt levélben éppen erről panaszkodnak egy főgenerálisnak), újabb mozgolódásokat váltottak ki, amely végül a Rákóczi-szabadságharchoz vezetett. Ennek egyik bázisát épp az általunk is vizsgált terület, Északkelet-Magyarország jelentette mindaddig, amíg a Szatmár megyei Nagykároly közelében, a majtényi síkon a kurucok le nem tették a fegyvert. A fegyverletételkor az irataink lelőhelyeként említett területek még mind a kurucok kezén voltak (vö. Kalmár János – ifj. Barta János 2000, 52).

S hogy e történelmi események milyen hatással voltak a nyelvre, azt jól tükrözi B. Gergely Piroska megállapítása a közéleti és beszélt nyelvnek az erdélyi fejedelemségben való viszonyáról: „az államiságban három részre szakadt ország korábbi műveltségközpontjai részben megszűntek, részben az ország szívéből a peremekre, a szélekre helyeződtek át. Az anyanyelvi műveltség szempontjából különösen megnőtt egyrészt az északkeleti régió jelentősége, melyre sem a török, sem a Habsburg keze nem nehezedett túlságosan rá, illetve a keleti régióé” (2002, 187).

A XVIII. század Habsburg uralkodói központosításra törekedtek, s a kibontakozó abszolutizmus az élet minden területére hatással volt. Az 1764–65. évi országgyűlés kudarca után azonban Mária Terézia nem hívta össze a magyar diétát, hanem rendeleti kormányzásra tért át. Mária Teréziának a II. Józseffel való társuralkodása idején már érezte hatását a felvilágosult abszolutizmus, amelynek célkitűzései között szerepelt a lakosság műveltségi szintjének emelése: képzett hivatalnokok, katonatisztek, a gazdaságban használható szakemberek biztosítása, a parasztoknak az alapvető gazdálkodási műveletekre való megtanítása. Ezt a célt szolgálják Mária Terézia tanügyi reformjai is.

II. József intézkedései közül vizsgált anyagunk szempontjából az állam- és közigazgatási reformokat kell kiemelnünk, melyek értelmében 1785–86-ban megszüntették a főispáni tisztséget, a korábbiakban a megyei nemesség által választott alispánok pedig kinevezett állami hivatalnokok lettek. II. József kísérletet tett a 6–12 éves korú gyermekek iskolakötelezettségének bevezetésére, az oktatás kiterjesztésére. Nyelvrendeletével (1784) az ügyintézés, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás nyelvét szerette volna egységesíteni, ezért előírta a hatóságok számára a német nyelvű ügyintézés. Tévedés volt részéről azt hinni, hogy a lakosság túlnyomó többsége által nem értett holt nyelvnek, a latinak a felváltása egy élő nyelvvel (a némettel) nem ütközik ellenállásba. Számításaiból kihagyta azt aényt, hogy a latin nyelv ismerete a társadalmi rang szimbóluma, a nem nemesektől való elkülönülés egyik tényezője (vö. Kalmár János – ifj. Barta János 2000, 70). II. József a többi rendeletével együtt a nyelvrendeletet is visszavonta 1790-ben. Intézkedését a következő évtizedekben a magyar nyelv előretörése követte.

A XIX. század elején a pezsgő politikai és társadalmi élet, a reformkor törekvései egyengették a nemzeté válás előtt az utat.

Bár a magyar nyelvet 1792-ben mint kötelező tárgyat bevezették a közép- és felső iskolákban, csaknem fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy államnyelvvé nyilvánítsák. Ezt megelőzően lépésről lépésre haladt a magyar nyelv használatának ügye: 1805-től a törvényeket már kéthasábosan készítették, magyarul és latinul, 1830-tól a törvény értelmében a Helytartótanácsnak magyarul kellett válaszolnia a magyar nyelv-

vü megyéknek, és ettől kezdve a felső bíróságok is csak magyar nyelven hozhattak ítéletet. A magyar nyelv tudása a hivatalviselés feltétele lett (Dobszay Tamás – Hermann Róbert 2000, 34). Közben a szélessé terebélyesedett nyelvújítási mozgalom a magyar nyelv szókincsét jelentős mértékben átalakította, amelynek ékes bizonyítéka anyagunkban a szatmári Mándy Péter családi iratai között fennmaradt elképzelés arról, hogyan kellene a képviselőválasztás érdekében szervezett korteskedést megújítani (ÉMoL, 2003, 121–124).

A korabeli társadalom felső rétegét alkotó nemesség politikai hatalma, a közhivatalok betöltésére való előjoga, kedvező helyzete a műveltség megszerzésére kiváltságokon alapult. A szűk felső réteget alkotó arisztokrácia mellett jóval nagyobb csoportot jelentett a köznemesség, akiknek a földjük mellett jobbágyaik vagy zsellérek is voltak. Országos tisztséget ritkán töltöttek be, de a megyei hivatalokat ők uralták, hiszen a törvények értelmében megyei tisztviselők csak birtokosok lehettek. Ugyanakkor Magyarország mezőgazdasággal foglalkozó népességének 85–90%-a jobbágyi sorban élt. A polgárság a XVIII. században nem volt jelentős társadalmi réteg, vagyoni és jogi szempontból sem volt egységes. A társadalmi változás igénye is távol állt tőlük, s „a modern értelemben vett polgári gondolkodás legfeljebb egy szűk, nem nemesi értelmiségi–hivatalnoki rétegben bontakozott ki, akik fogékonyabbak voltak a kor új szellemi mozgalmairól, beleértve a felvilágosodást is” (vö. ifj. Barta János 2000, 97–98).

Az iratok keletkezési helyének nagy része napjainkban Magyarország határain kívül fekszik, Ukrajnában és Romániában, s a négy egykori magyar vármegye közül kettőnek – Ugocsának és Máramarosnak – már a mai magyar megyék nevei között sincs nyoma. Bereg és Szatmár nevét a Magyarország északkeleti csücskét magában foglaló – három korábbi megye egyesítéséből keletkezett – Szabolcs–Szatmár–Bereg megye őrzi. Tekintsük át e négy megye fekvését és történetét.

Bereg vármegye néven csak 1621 óta emlegetik az ország északkeleti területeit magában foglaló megyét, amely két korábbi közigazgatási területet, az egykori Borsova vármegyét és a beregi erdőispánságot egyesítette. Az egyesítést követően a vármegye székhelye Beregszász lett. A vizsgált iratok Bereg vármegyét vagy comitatus Bereget 1665-ben, 1667-ben, 1714-ben és 1730-ban említik. Később, a trianoni békeszerződés értelmében Beregnek csak egy kis része maradt Magyarországon, majd 1938–39-ben az egész megye visszakerült, 1947-ben pedig a párizsi békeszerződés Bereg megye nagyobb részét a Szovjetunióknak ítélte. Ma az Ukrajnához tartozó Kárpátalja része (vö. Mizser 2004, 7).

A **Máramaros** név megyeként először Heltai 1575-ben kiadott *Chronicájában* fordul elő. A megye nevét az Iza Mára nevű mellékfolyójáról kapta. Szövegeinkben a név a következő alakváltozatokban fordul elő: *Maramaros* (1693), *Máramaros* (1713–14), *Máramarus* (1715; 1750), *Mármaros* (1707; 1770). A *Máramaros* forma az 1876-os megyerendezéskor állapodott meg. A trianoni békeszerződés értelmében a megye északi része, ahonnan irataink is származnak, Csehszlovákiához, a déli, kisebbik része pedig Romániához került. 1939-ben és 1940-ben mind a két rész visszakerült Magyarországhoz, 1947 óta az északi rész a Szovjetunióhoz, illetve Ukrajnához tartozik, a déli rész pedig ismét Romániához (vö. Mizser 2004, 7).

Szatmár vármegye a 48 királyi vármegye egyike volt, nevét Szatmár váráról kapta. A megye székhelye előbb Szatmárnémeti volt, később Nagykároly lett.

Kővár vidéke nevét Kővárról kapta, amely 1390-ben tekintélyes uradalom volt, és Közép-Szolnok vármegyéhez tartozott (az 1721-ben Sárosberkeszen keletkezett irat még ezt a megyét említi). Kővár vidékének egy része az 1876-os megyerendezésor került Szatmár vármegyéhez. A trianoni békeszerződés Szatmár megye területének több mint kétharmadát, Kővár vidékét pedig teljes egészében Romániához csatolta, 1940-ben Szatmár és Kővár vidéke ismét Magyarországhoz tartozott, majd a párizsi békeszerződés értelmében visszakerült Romániához (vö. Mizser 2004, 7).

Ugocea későn vált megyévé. A székhelyei is gyakran változtak: előbb az Ugocea nevű helység (amely később teljesen eltűnt), majd Királyháza és végül Nagyszőlős. A trianoni békeszerződés után részben Csehszlovákia (majd 1947 után ezt a részt a Szovjetunió), részben pedig Románia kapta meg területét. Magyarországon csupán 0,1 km² maradt (vö. Mizser 2004, 7). A négy vármegye keleti területei az ország történelme során korábban is többször cseréltek gazdát, hiszen ez a vidék jelentette a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség határát. A XVI. században, az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának idején (1541–1570) a vizsgált területen húzódik a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség határa, de ekkor Bereg (pl. Munkács városával) még teljes egészében, Szatmár részben (pl. Nagybánya, Nagykároly) még a Királyi Magyarország határán belül esik, de a máramarosi Huszt és Sziget, valamint Kővár az Erdélyi Fejedelemség része (vö. Fodor Pál – Oborni Teréz – Pálffy Géza 2000, 20, 30).

2.2. AZ IRODALMON KÍVÜLI ÍRÁSBELISÉG HELYE A NYELVI VÁLTOZATOK KÖZÖTT

Amikor a nyelv történetének korábbi szakaszaira vonatkozóan szeretnénk a beszélt nyelv természetességéhez közel álló adatokat gyűjteni, olyankor legeredményesebben az irodalmon kívüli írásbeliségből meríthetünk, hiszen ezek a szövegek valószínűsíthetően nem mindig követték az irodalmi nyelv normáit, még ha a normakövetés nyomai itt-ott megtalálhatók is. Mint fent említettük, a magánlevelezések, a missilisek a legalkalmasabbak a beszélt nyelv vagy legalábbis ahhoz közel álló nyelvhasználat tanulmányozásához. Ezek is akkor igazán értékesek a nyelvjárástörténet számára, ha ismerjük a levél szerzőjét és annak életkörülményeit, lakóhelyét, családi és társadalmi helyzetét. Ezek az adatok leginkább az ismert családokból származó személyiségek esetén állnak rendelkezésünkre, de közöttük többen íródeákot alkalmaztak, aki(k)nek az eredeti nyelvjárása – legtöbbször ismeretlen származása miatt – bizonytalan, és esetleg egészen máshová köthető, mint amit az irat helymegjelölésében olvashatunk. Nem véletlen tehát, hogy a művelődésre igényt tartó, gyermekeiket iskoláztató, de lakóhelyüket csak ritkán elhagyó közép- és kismesek levelei a legalkalmasabbak egy-egy korábbi század nyelvállapotának vizsgálatára, hiszen az ő esetükben nem kell nyelvjárás-keveredésre vagy a helyi nyelvjárástól idegen elemekre számítani, sem pedig arra, hogy az írásban járatlan és csak alkalmi tollforgató túl sok kész mondatot, hivatalos formulát vegyít mondandójába (vö. Papp László 1959, 1961; Abaffy 1965).

A családi levelezések között található örökösödési ügyeket rögzítő iratok, szerződések és egyéb hivatalos írások szintén az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeit őrzik, de a beszélt nyelv vizsgálatára ezeknek a szövegeknek leginkább a hivatalos kezdő és befejező formuláktól megszabadított részei alkalmasak, ahol a szerződő felek ténylegesen a tárgyra térnek, s kötöttségektől mentes, természetesebb formába öntik gondolataikat. Abaffy a hivatalos iratokat főleg a hivatalos és irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálatára tartja alkalmasnak, de kivételként említi azokat az eseteket, amikor valószínűsíthető, hogy a szöveget aláíró megyei vagy városi hivatalnok legalább a megye vagy a város szülötte, s „ilyenkor éppen egy adott esetben vizsgálhatjuk meg, hogy a nyelvjárási jelenségek mellett hogyan hódít tért az alakuló írásbeli norma” (1965, 13–14).

Vizsgált dokumentumaink többségének szerzője ebbe a kategóriába tartozik, hiszen vagy kis- és középbirtokos nemesekről van szó, akik valamilyen ok miatt – pl. az örökölt birtok távol esik a birtokos lakóhelyétől (vö. Hu, 1715; Ó, 1798) – birtokcserére kényszerülnek, vagy szorult anyagi helyzetükben zálogba kell adniuk valamely birtokukat (Fa, 1696; Mu, 1677/1703; Hu, 1714) – s az ezzel kapcsolatos szerződést hivatalos írásba foglalják. Az iratok egy másik csoportja megyei hivatalnokoktól (pl. szolgabírótól) származik: pl. jelentés (Sb, 1721), helyszíni tanúkihallgatás (Mi, 1725), Nagykároly főjegyzőjének hivatalos értesítése peres ügyben való végzésről (Nk, 1813) vagy éppen Szatmár megye alispánjának felszólítása tárgyaláson való megjelenésre (NK, 1814).

E hivatalos levelek szerzői legfeljebb tanulmányaik idején töltöttek szülőhelyüktől távol néhány évet, majd oda visszatérve városi vagy megyei szolgálatba kerülve jutottak egyre feljebb a hivatali ranglétrán. A tőlük fennmaradt hivatalos iratokban az irodalmon kívüli írásbeliségben mutatkozó normát keresztez(het)ik a régió nyelvjárási jelenségei. A beszélt nyelv elemei tehát fontos szerepet játszanak az irodalmon kívüli írásbeliségben, hiszen „szavai, szókapcsolatai frazémái [...] átszövik a hivatali nyelvhasználatot tükröző forrásokat is, [...] lényeges elemei ebben a korszakban a nyelvhasználati formának, mely ezáltal nemcsak világosabb, érthetőbb, hanem szemléletes, sőt helyenként hatásos, emotív” (B. Gergely Piroska 2002, 189). A nyelv melyik rétegeként tarthatjuk hát számon a nyelvemlékek e csoportját: beszélt nyelvi elemeket is magába foglaló írott változatként, vagy ahogy Pusztai a boszorkánypereket nevezi, leírt (beszélt) nyelvként (1999, 381).

Következő kérdésünk az lehet, hogy a nyelvi szintek között a beszélt nyelv (és annak írott változata vagy a leírt beszélt nyelv) hol helyezkedik el, és milyen viszonyban van a nyelv más változataival. Ezzel a kérdéssel számos tanulmány foglalkozott már a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A sztenderdizált nyelveknek általában három fő típusát különítjük el: a területi, a társadalmi és a köznyelvi változatokat (vö. Sebestyén 1981, 319–28).

Vizsgált dokumentumaink a köznyelv írott változatához tartoznak, ám a köznyelvnek a nyelvi szintek között elfoglalt helyét nem könnyű kijelölni. A mai helyzetre vonatkoztatva Nyirkos szerint a köznyelv nem más, mint az egységes magyar helyesírás, másrészt az érvényben levő s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályok szerint használt irodalmon kívüli, nem nyelvjárási jellegű írott (tudományos, ismeretterjesztő művek, sajtó-

termékek) és beszélt nyelvi változat, s ha a norma megenged bizonyos ingadozást (pl. *fel~föl, csoda~csuda* stb.), ott magát az ingadozást tarthatjuk normának (1981, 25).

A vizsgált időszakban, a XVII–XIX. században azonban még más a helyzet. A felvilágosodás korának irodalmi írásbelisége kapcsán Benkő az egyes régiókhoz kapcsolódó – általa provinciálisnak nevezett – irodalmi nyelvet a következőképpen jellemzi: „a XVIII. század második felében, amikor már van országosan ható magyar irodalmi nyelv, de még nincs országosan ható magyar köznyelv, a provinciális irodalmi nyelvek az irodalmi nyelv határain belül esnek [...]; a provinciális köznyelveknek azonban ebben a korban még nincs meg ez a helyzetük, alapjában véve még a nyelvjárástípusokkal együtt csupán a nyelv területi tagolódásának egységei, az úgynevezett táji nyelvtípusok keretébe illeszthetők, ennél fogva [...] vizsgálatuk is más perspektívába helyezendő. [...] Világos ugyanis, hogy a provinciális irodalmi nyelvek a velük azonos területen élő provinciális köznyelvektől kapják jellemző nyelvi sajátosságaiknak jó részét” (1960, 98).

A XVII–XIX. századi viszonyok között a köznyelv helye és szerepe nem azonos az egész időszakban, hiszen éppen ezalatt a kétszáz év alatt jutott el oda a magyar nyelv, hogy a területi tagolódása nyomán kialakult csoportjainak – a fent említett táji nyelvtípusoknak – a köréből az országosan ható irodalmi nyelv mellé a helyesírás és a normatív nyelvtanok által szabályozott irodalmon kívüli, de nem nyelvjárási jellegű írott és beszélt nyelvi változattá fejlődjön. Ehhez pedig szükség volt a nyelvi normának, az egységes irodalmi nyelvnek a kialakulására és megerősödésére s mindenekelőtt a magyar nyelvnek az élet minden területén kiteljesedő használatára.

16

„A nyelvközösséget a nyelvi elemek használata szempontjából semmilyen egyéb megegyezés nem határozza meg olyan jól, mint a közös normákban való részvétel” (Labov 1973, 526).

A magyar nyelv ügye, a nyelvi sztenderdizáció kérdése már a XVIII. század közepe után felmerült, s később egyre nagyobb politikai jelentőségre is szert tett, összekapcsolódva a felvilágosodás szellemi mozgalmával és programjaival. A szembenálló felek között választóvonalat jelent annak megítélése, hogy az irodalmi alkotásokban a régies és nyelvjárási elemeket hogyan kezelték: elutasították vagy kívánatosnak tartották. A nyelvújítás tehát inkább vita, nem pedig két teljesen ellentétes álláspont képviselő fél harca; tudományos diskurzus, amely tartalmazta írói, irodalomelméleti és nyelvtudományi tevékenységek párhuzamos sorát, amely azután átalakította a magyar nyelvhez való viszonyt a nyelvhasználók körében (Tolcsvai Nagy Gábor (2005) idézi Laczkó 2006, 404).

A vizsgált szövegek jellemzőinek feltárásakor azonban nemcsak az írott és beszélt nyelv kapcsolata, hanem a közigazgatási és jogi szaknyelv is vizsgálandó, hiszen ezeknek is megvoltak az évszázadok óta élő, nemzedékeken át kiformalódott frazémái, szigorú szerkesztési módjai. Papp László Kniezsára hivatkozva megemlíti, hogy „az irodalmi nyelvet... a magyarban is megelőzte az udvari (kancelláriai) köznyelv, amely a királyi udvarban már aránylag korán kialakulhatott (MNyTK, 83, 176; idézi Papp 1961, 15).

Feltételezhetjük, hogy a régebbi korokban a nyelvhasználat a beszédhelyzet szerint éppúgy változott, mint napjainkban, amellyel kapcsolatban Kiss Jenő a következő megfigyelést tette Mihályiban: „Ha a téma tért el a nyelvjárási beszélő számára meg-

szokottól, akkor átmenetileg s a megnyilatkozásnak csupán bizonyos, a témához kötődő részleteiben tolódt el olykor a nyelvhasználat a köznyelv irányába” (1999, 289). Valószínű, hogy az 1700–1800-as években a hivatalos ügyintézésben a mainál sokkal kevésbé járatos bérbeadók és bérbevevők vagy hagyatékon osztozkodó örökösök próbáltak a korabeli hivatali nyelv normáihoz igazodni, de a hivatalos formulákat letudva – birtokuk fekvéséről, szomszédságáról szólva – elöbukkannak a vidék nyelvjárási sajátosságai.

Az irodalmi írásbeliségbe ágyazódva a kor különböző nyelvi szintjeinek lenyomata együttesen jelentkezik a vizsgált nyelvi anyagban. A tanulmányozásra kiválasztott 200 évnek az első szakaszában a nyelvi norma csak vékony felső réteget képez a vele kapcsolatos korábbi fejlődési fokú, nem normalizált, heterogén jellegű nyelvi sajátosságok fölött (Benkő 1960, 49). A nyelvi változás a kialakuló normák ellenére főleg az irodalmi írásbeliségen kívül keletkezett szövegek változó, ingadozó alakjaiban érhető tetten, ami a legjobb bizonyítéka annak, hogy „a normák nem vágják el teljesen a nyelvi változások útját, csak fékezik a változás, átalakulás menetét, tempóját” (Pais I. OK. IV, 460, idézi Benkő 1961, 50).

2.3. AZ ÉSZAKKELETI NYELVJÁRÁS

Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa a magyar nyelvterületnek mindig a peremvidékét jelentette, ami társadalomtörténeti és politikai szempontból olykor kedvező, máskor hátrányos helyzetet hozott magával.

A törökök ugyan nem foglalták el ezt a területet, s ez gazdasági, társadalmi és kulturális téren is előnyt jelentett számukra, de később, a felvilágosodás korában már hátránnyá vált a pezsgő szellemi élet központjaitól való távolság és a peremhelyzet.

A magyar nyelvterület földrajzi tagolódásának megállapításakor Imre Samu a négy említett vármegye területéből a szabolcs–szatmári nyelvjárástípushoz sorolja a mai Szabolcs–Szatmár megye és a szovjetunióbeli dél-beregi pontokat, s emellett külön beszél északkeleti nyelvjárástípusról, amelyhez az abaúji ő-ző típustól keletre, kb. a Hernád alsó folyása, a Sajó–Tisza–Csap–Nagyszöllős vonaltól északra a nyelvhatárig terjed (1971, 362–365). Mivel azonban a szabolcs–szatmári nyelvjárástípus kapcsán nem említi a régi Szatmár megye Romániához tartozó területét, ez értelemszerűen az általa romániai magyar nyelvjárások néven összefoglalt átfogó, nagy csoportba tartozik (1971, 365–366). Ezeket a nyelvjárástípusokat a magyar nyelvterület 7 nagyobb nyelvjárási egysége között a (harmadik) keleti nyelvjárások csoportjába sorolja (1971, 372), de végül megemlíti, hogy Erdély nyugati, északnyugati települései egy részének nyelve minden kétséget kizáróan az általa keleti nyelvjárásoknak nevezett egységbe sorolható (1971, 372). Vizsgált területünk azonban a legtöbb csoportosításban az északkeleti nyelvjáráshoz tartozik (Horger 1934, in Kiss Jenő (szerk.) 2001, 2. sz. melléklet; Kálmán Béla 1971, 84).

Juhász Dezső az északkeleti nyelvjárási régióhoz a következőket sorolja: szabolcs-szatmári, bereg-ugoccai (a Munkács és Huszt közötti kárpátaljai nyelvjárások), az ungi és az észak-szilágyi területet. Megemlíti a volt Máramaros megyét is, amelynek „helyi nyelvjárásai (Husztól keletre) nem alkotnak egységes csoportot” (2001, 292).

Vizsgált dokumentumaink lelőhelyei közül Husztot Juhász a nyelvjárási régiók tömbjén kívül elhelyezkedő magyar nyelvszigetként jelöli a nyelvjárási térképen (a nyelvszigetek kapcsán a Függelék 5. számú mellékletére utal Balogh Lajos 2001, 322). Az említett tanulmányok osztályozási rendszere a mai magyar nyelvjárási területekre vonatkozik.

A vizsgált időszakot Benkő *Nyelvjárástörténet* című munkájában az újmagyar nyelvjárások korának tekinti, a XVI. századtól napjainkig terjedő korszak részeként tárgyalja (1957, 87). Mivel a korszakra jellemző nyelvföldrajzi tagolódást főleg a törökdúlást követő népességmozgásokkal összefüggésben kialakuló nyelvjárászigetek szempontjából rendszerezi, a példák kapcsán említett nyelvjárástípusok megnevezése mutat rá arra, hogy vidékünk nyelvföldrajzi alapon kibontakozó nyelvhasználati jellemzői a tiszántúli és az északkeleti típushoz tartoznak (1957, 87–108). Egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a szivárvány színeként egybeolvadó magyar nyelvjárásokkal óvatosnak kell lennünk, mert nem lehet megmondani, hol kezdődnek és hol végződnek (1957, 29). Ezért rugalmasan kell szemlélnünk a magyar nyelvjárástípusokat, tágítva vagy szűkítve azt, annak megfelelően, milyen szempontból vizsgáljuk a kiszemelt jelenséget (1957, 29). Mindkét osztályozási módra vannak példák e vidék nyelvhasználatával foglalkozó leírásokban.

A négy vizsgált megye egy-egy szűkebb területének nyelvjárási jelenségeivel többen is foglalkoztak, így például Fülep Imre, aki Szatmár városának nyelvjárását vizsgálva megállapítja, hogy az – akárcsak az egész megye nyelvjárása – a felső-tiszaihoz tartozik a vidék más városainak, Nagykarolynak, Szinérváraljának, Nagy- és Felsőbányának a nyelvével együtt, de a fálvak nyelvhasználatára – mint a Szatmár városától alig félórányira fekvő Pálfalván – az előző csoporttól erősen különböző „diftongizálással találkozunk, melynek a göcsejiek közt kereshetni mását” (1897: 263). Pályi Gyula viszont a Szatmár megye északnyugati részén fekvő Mátészalka és vidéke nyelvjárását a tőle nem nagy távolságra északra beszélt felső-tiszai nyelvjárattól elszigeteltnek tartja, mivel a Szamos két partján élő lakosok alig érintkeznek egymással (1897, 494). A szamosháti nyelvjárás északi szomszédjaként viszont a tiszaháti és ugocsai nyelvjárást különíti el Csűry (1929, 11).

A felvilágosodás korának irodalmi írásbeliségét vizsgálva – éppen az általunk is kiválasztott korszakban – a magyar nyelvterületet Benkő viszont csak három nagy egységre osztja, s ebben a rendszerben Bereg, Máramaros, Szatmár, Ugocsa és a Partium a közép-magyarországi területhez tartozik, amelyen belül további „három, aránylag erősebben különböző beszélt nyelvi táji típus (nyelvjárástípus, illetőleg provinciális „köznyelv”) szolgál alaprétégül: a palóc, a Duna–Tisza közeli déli és a tiszántúli északkeleti táji nyelvtípus” (1960, 468).

E terület XVIII. századi nyelvhasználatáról Benkő megállapítja, hogy erősen normatív, és viszonylag kevés provinciális jellemzővel a „helyi” alapokra támaszkodott. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tiszántúli-északkeleti szerzők műveiben aránylag kisebb mértékben megnyilvánuló provinciális köznyelv nemcsak annak a ténynek tulajdonítható, hogy az irodalmi írásbeliségnek ezen a vidéken élő hagyománya – szoros kapcsolatban a terület köznyelvével – eleve közelebb állt a közmagyar irodalmi nyelvi normához, hanem azt is, hogy e jelenségnek iskolai gyökerei lehettek,

amelynek következtében a „formai” írásbeliség normatív tekintetben magasan az akkori beszélt nyelvi szokások fölött állt (Benkő 1960, 469–470).

Vizsgáljuk meg tehát, hogyan alakul a nyelvjárási, köznyelvi és szaknyelvi nyelvhasználat a XVII–XIX. században az irodalmon kívüli írásbeliségben a magyar nyelvterület északkeleti régiójában, annak északi és keleti peremvidékén.

3. A NYELVFÖLDRAJZI HELYZET SAJÁTOSÁGAI A XVII–XIX. SZÁZADBAN

3.1. AZ IRATOK SZÖVEGEINEK HANGÁLLAPOTA

3.1.1. A MAGÁNHANGZÓK JELLEMZŐI

A labiális – illabiális hangviszony

i~ü

A nyugati, valamint a székely és csángó nyelvjárástípusra jellemző, hangsúlyos szótagból kiinduló labializáció területünkön nem jellemző. Papp László szerint a Szatmár megyei „Kölcse XVI. századi nyelvjárásában a labiális–illabiális hangviszony egyensúlya csaknem olyan harmonikus, mint nemzeti nyelvünk köznyelvi szintre emelkedett változata” (1959, 61). Vizsgált szövegeinkben az *i~ü* esetében csupán két szót, a *hites* és az *idő* szót érinti ez a változás. Az *idő* szó hangsúlyos szótagjában jelentkező *ü* hang a második szótagban álló labiális magánhangzó hatására végbemenő asszociációs változás eredménye (vö. Abaffy 2003, 601). Az *üdő* szóalak egy XVIII. századi munkácsi iratban szerepelt hangsúlyos szótagbeli labiális magánhangzóval (Mu, 1762). A *hit* szóban viszont a hangtani helyzettől függetlenül következhetett be a hangsúlyos szótagbeli magánhangzó labializációja. Az első szótagban jelentkező labializációra utaló adat (máramaros)szigeti szövegben fordult elő: *hütös* (1693), de a XVIII. század elejéről is van egy-egy adat erre az alakra Kővár vidékéről és Szatmárból (Sb, 1721 és Mi, 1725).

Az *i>ü* labializáció csak szórványosan fordul elő ezen a vidéken. Az említett két szóhoz kapcsolódó adatok talán a keleti nyelvterületi kapcsolatokkal is rendelkező írdeákok vagy írástudók hatására bukkannak fel. A *hütös polgár* 'esküdt polgár' és a *hütös szolgál birája* 'esküdt szolgabirája' állandó szókapcsolatnak tekinthető a korszak hivatalos irataiban, amelyet a XVII–XVIII. században a közigazgatásban valószínűleg regionális nyelvi fordulatként alkalmaztak, és az erdélyi regionális köznyelv hatását sejthetjük benne (az SzT-ben a *hites* szócikkében a *hütös~hites* szóalakok aránya a bemutatott példamondatokban 9:3) (SzT V, 166). Az *üdő* és a *hütös* szóalakat egyébként Pályi Gyula is feljegyezte Mátészalka vidékén (1897, 496).

Tanulságos jelenség, amelyet a szatmári Mikolán keletkezett tanúvallomásban (1725) tapasztalunk, ahol a szó a folyamatos szövegben az illabiális *hites* változatban szerepel, míg a szöveg befejező formulájában labiális hangalakot olvashatunk: „T. N. V(á)r(me)g(yéne)k *hütös* Szolgabiraja” (ÉMoL, 90), ami arra utal, hogy az északkeleti területen csak elvétve tűnik fel a labiális alak, az is a jogi nyelv formuláiban. Megjegyzendő, hogy az *i* helyén álló három labiális alak közül kettő (Máramaros) Szigeten és Sárosberkeszen keletkezett. Ezek a települések a XVII. században és a XVIII. század elején az Erdélyi Fejedelemséghez tartoztak.

Az általunk elemzett néhány ugocsai szövegben az *i* labializációjának nincs nyoma. E jelenségnek az északi területeken való hiányára korábban Benkő is utalt (1957, 88).

ü~i

A labiális és illabiális hangalakok az északkeleti területen nagyjából egyensúlyban vannak, amit az is bizonyít, hogy csupán három olyan szó – *üdvözül*, *művel* és *hűség* – szerepelt a szövegekben, amelyekben az *ü* helyén illabiális *i* hangot találunk. Az *üdvözül* szó két labiális magánhangzója helyén illabiális hangok szerepelnek egy máramarosi és egy szatmári szövegben: *idvezült* (Mi, 1725 és Bi, 1713–14); a *művel* igét *mívellye* alakban írták le egy szatmári iratban (Mi, 1790), a *hűség* pedig *hivsegel* alakban fordul elő egy ugocsai szövegben (Fa, 1754).

ü~e

A felső nyelvállású labiális magánhangzó helyén alsó nyelvállású illabiális magánhangzó területünkön igen ritka. Beregben egy fonsosi szövegben a *kivel* 'kívül' (Fo, 1771) szóban, Kővár vidékén pedig a *feredő* szóban fordul elő (Sb, 1682a).

e (ë)~ö

Az *e* (ë)>*ö* labializáció, illetve záródással együtt járó labializáció hangsúlytalan szótagban – illabiális magánhangzót követő helyzetben – csak a már említett *hites* szóban szerepel egy Kővár vidéki szövegben: *hitös* (Ko, 1682). A *hütös* hangalakban – mint fent láttuk – az *e* hang helyén *ö*-t jelöltek. Az *e* hangnak hangsúlytalan szótagban keletkező hasonulása Abaffy szerint szintén az erdélyi nyelvterületre jellemző (2003, 602). Említett példánk az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Kővár vidékéről való.

Szótőben az *elkelt* igealak *ö*-ző egy Kővár vidéki végrendeletben (Sb, 1682b), ahol *költ el* alakban szerepel az ige: „vellek edgyütt *költ el*, mivel hogy ott *költ el*” (ÉMoL, 58); továbbá a keltezésekben szereplő *kelt* igealak is *ö*-ző: „adtam ezen subscriptiom és usualis petsétem alatt *költ* obligatoriamat” (Msz, 1745). Keltezésben még a XIX. század elején is megtalálható Nagykarolyban írott szövegekben, illetve Pálfalván 1844-ben keletkezett dokumentumban. E szó *ö*-ző alakjának használata a korszakban közkézen forgó közigazgatási, hivatali iratok megszerkesztését bemutató segédanyagok révén is terjedhetett mint kötelező formula, hiszen még az 1846-ban kiadott Magyar tisztí írásmód című útmutatóban is rendszeresen (Bokrányi 35, 45, 73 stb.) a *költ* igealakot találjuk, amely a hivatalos–közigazgatási nyelvi norma része lehet még a XIX. században is.

A *tesz*, *vesz*, *lesz* ige *ö*-ző alakja az előbbieknél valamivel gyakrabban feltűnik Ugocsa kivételével mind a három területen; Kővár vidékén: *lött*, *tötték* (Sb, 1682b), *vött* (Ko, 1721);

Beregben: *tötenek* (Halábor, 1764); Máramarosban: *lött*, *töttünk*, *töttük* (Hu, 1714 és 1715); Szatmárban: *vöttem*, *vött*, *lött* (Mi, 1705). Területünkön a vizsgált időszakban az említett igék illabiális és labiális alakváltozatainak használata ingadozó: a *lett*–*lött* előfordulásának aránya 3:4, tehát az *ö*-ző alakok száma meghaladja az illabiálisokét; a *vett* és más személyben álló ragozott alakjai (*vöttünk*, stb.) és a *vött* aránya 2:8, a *tett* és ragozott alakjai, valamint a *tött* aránya 4:9. Összesítve ezeket az

aránypárokat, a következő kép rajzolódik ki az *e-ö* használatáról az északkeleti régióban a *tesz*, *vesz*, *lesz* igék tövében:

igealakok	e	ö	Összesen
lett~lött	3	4	7
vett~vött	2	8	10
tett~tött	4	9	13
Összesen	9	21	30

A *tesz*, *vesz*, *lesz* igék *ö*-zésére Papp László Kölcseről 1575-ből hozta az első adatot, s mint megjegyzi, ez jóval gyakoribb jelenség, mint a szótó *ö*-zése (1959). Mint a fenti példák mutatják, az *ö*-zés a *tesz*, *vesz*, *lesz* igékben főleg Kővár vidékén bukkan fel anyagunkban, de jelentkezik Szatmárban, Máramarosban és egy beregi iratban is, a vizsgált időszaknak azonban csak az első felében (az utolsó adat 1764-ből való), a felvilágosodás korától azonban nyoma vész ennek a jelenségnek. Benkő a *tött*, *vött*, *lött* féle alakokról a felvilágosodás korának nyelvét kutatva azt állapítja meg, hogy „inkább megtartották eredeti beszélt nyelvi-nyelvjárási rögzítettségüket... és nemigen léptek ki székely „keretükből” (1960, 489–490). Csűry szerint a tiszaháti és ugocsi nyelvjárásban néhány szóban – *öttünk*, *vött*, *bétövő*, *fevötte*, *tötte*, *löt*, *vötte* – megtalálható az *ö*-zés (1929, 13), de Pályi is megemlíti Mátészalkán és vidékén (1897, 496). Mező szabolcsi helynevekben ritkán előfordulónak tartja az *ö*-zést, a szöveges emlékekben azonban ennél jelentősebbnek, majd e nyelvi helyzetet szembeesítve a Papp László közvetítette Szatmár megyei levelekben tapasztalható állapottal, arra a következtetésre jut, hogy „éppen vidékünkön (t. i. Szabolcsban, kiemelés: R. V.) húzódott az *ö*-zés kelet felé való elterjedésének határa, ugyanis bennük már csak néhány szóalakban mutatkozik meg a sajátság igen erős grammatikai kötöttséggel, mégpedig a *vesz* ige múlt idejű alakjaiban” (2000, 302). A szövegeinkben előforduló példák arra utalnak, hogy az északkeleti régióban is megvolt ez a jelenség, de a XVII–XVIII. századra a *lesz* ige alakjaiban kezdett háttérbe szorulni az *ö*-zö változat (a *lett* és a *lött* alak csaknem azonos számban fordul elő), a *tesz* és a *vesz* esetében pedig valószínűleg későbbre tehető az *e*-zö alakok térhódítása.

Szuffixumok előtti *ö*-zés csak a tárgyrag előtti helyzetben jelentkezik máramarosi és szatmári iratokban: *evieköt* 'éviéket' (Msz, 1693), *Levelünköt* (Hu, 1715), *teleköt* (Mi, 1705). XVI. századi kölcsei szövegekben Papp László (1959: 59) is ilyen helyzetben írja le a toldalékok előtti *ö*-zést. A példáink között idézett *Levelünköt* (Hu, 1715) alak kapcsán megjegyezzük, hogy Törös a beregszászi nyelvjárásról írott tanulmányában ritka hangváltozásnak tartja, amely különösen akkor fordul elő, ha az előző szótagban *ö* vagy *ü* magánhangzó van, s erre példája a *tehenünköt* (1910, 11).

A XIX. században beregi és szatmári szövegekben is felbukkan a *fel ö*-zö alakja: *Fölségének* (Mu, 1804) és *fölmerülő*, *fölfegyverzése* (Szn, 1865). A *felsőleges*~*fölséges*, illetve *fenséges*~*fönséges* alakok a tiszti írásmód ajánlásaiban aszerint váltakoznak, hogy a király vagy főherceg megszólításaként használatosak-e: a királynak *felsőleges*, a főhercegnek *fönséges* megszólítás jár (Bokrányi 1846, 18–19). E szavak használatában az *e-ö* szembenállásnak jelentésselkülönítő szerepe van, tehát a társadalmi helyzet is szerepet játszik a szó alakváltozatainak kiválasztásában. Egy munkácsi szövegben is „Eő *Fölségének* Instantiáját adván, az olly parantsolattal az Nemes Vármegyére le jött”

(Mu, 1804) mondatból nem tudjuk meg pontosan az említett *felső* vagy *fölség* rangját, de a tisztí írásmód ajánlásai segítségével megállapítható, hogy az *ö-ző* alak a hivatali nyelvi norma körébe sorolható, és nem nyelvjáráskeveredés az oka.

ö~e (ë)

A mai *ö* helyén jelentkező illabiális magánhangzó, az *e* vagy *é* Ugocsa kivételével mindenütt feltűnik. A leggyakrabban az *üdvözült* szó hangsúlytalan szótagjában válik illabiálissá az *ö*, miközben a hangsúlyos szótagbeli labiális magánhangzó vagy megmarad: *üdvözült* (Ka, 1756; Hu, 1716; Sb, 1682b); vagy az is illabiális lesz: *idvezült* (Mi, 1725). Beregben és Szatmárban különböző időszakokban felbukkan az *előbb* határozószó vagy ennek származéka hangsúlytalan szótagbeli illabiális magánhangzóval: *előbeni* (Ka, 1665), *előbi* (Ko, 1682), sőt még a XIX. század elején is előfordul: *előbb* (Mu, 1804 és Nk, 1814). Kővár vidékén és Szatmárban látszik a legerőteljesebbnek ez az illabiális tendencia. Kővár vidékén a *fő* szó is illabiálissá válik összetételekben: *Fekötöstul* 'főkötöstül' (Ko, 1674), *fevaly* 'főalj' (Sb, 1682a), továbbá a *ser* 'sör' (Sb, 1682a) és ugyanott a *ketteit* számnév.

Szatmárban a *költött* ige hangsúlytalan szótagjában helyettesíti *e* hang a labiális magánhangzót: „Bodinak vött oo kglme edj fekete szúveget tizett arra *köttet* az arra” (Mi, 1705), majd több mint száz évvel később is felbukkan az illabiális alak egy végrendeletben: *ki jelelt* („feljebb már *kijelelt* mód szerinti...”), illetve egy szerződésben: *kijelelendő* („a³ lejebb *kijelelendő* általunk köz egység mellett választott osztályos compromissus bírák...”) és a *szülék* szó (P, 1847), sőt a tanult és iskolázott Mándy Péter írásában is megtalálható 1865-ben a *jelelésre* („a képviselőit *jelelésre* való felhívást illeti”) szóalak, de mellette ott van a *kijelölt*, a *jelölve* és a *kijelöltetésnek* származékszó is. A keleti nyelvterületen minden bizonnyal gyakori hangalakot és ennek származékait Szabó T. Attila önálló szócikkekben (*kijelelt*, *kijelelendő*, *kijelelés*, *kijelelt*, *kijeleltet*) tárgyalja szótárában (SzT, VI, 805–6), de mellette a *kijelöl* igealakot is felveszi 'megjelöl' jelentéssel, míg a *kijelel* jelentései a következők: 1. (földhatárt) kijelöl/megmutogat; 2. (földtulajdont határjellel) megjelöl; 3. megnevez; 4. kijelöl (i.h.), s valamennyi példája a XIX. századból való. A TESz *jel* szócikkében viszont nem szerepel a *jelel* változat, csupán a *jelez* és a *jelöl* (II, 270). A *kijelel* szó tehát keleti, északkeleti regionális köznyelvi alaknak tekinthető.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az *i>ü* és *e (ë)>ö* labializáció nem jellemző erre a vidékre, csupán néhány adatban fordul elő, amely más terület gyenge hatásával vagy más területről származó deákok közreműködésével és részben (a dátumokban szereplő *költ* alak révén) a hivatali nyelvhasználat útmutatói által ajánlott formulákkal magyarázható. Ennek ellentétéként a labiális magánhangzó helyén ejtett illabiális magánhangzó valamivel gyakoribb, s közöttük akad olyan igealak is, amely valószínűleg a regionális köznyelvhez köthető.

A nyílt–zárt hangviszony

u~o

A felső nyelvválású *u* helyén az egész régióban – szinte kivétel nélkül – *o* áll a többes szám harmadik személyű birtokos személyjelenben: *tartaniok* (Ko, 1682); *mara-*

dékok, posteritasok (Ka, 1695); *holtok* (Hu, 1703); *ovások* (P, 1847). (Részletesebben l. a birtokos személyjelekről szóló fejezetben.) E hangváltozás szórványosan előfordul a többes szám első személyű birtokos személyjelben is Máramarosban: *fohászonkkal* (Hu, 1771), de Beregben is ingadozik a többes szám első személyű igei személyrag magánhangzójának zártsági foka, amelyre egy halábori iratban találunk példát: *devenialonk~deveniálunk* (1764). Kővár vidékén, Kováson a *Regestrom* (1682), (Sáros)berkeszen pedig a *Hosz* 'húsz' (1682b) szóban szerepelt a mainál nyíltabb hangalak. A beregi Csetfalván az *alul* határozószóban még a XIX. század elején is a nyíltabb hangalakot használják az „*alol* látott” szó szerkezetben (1809).

o~u

Máramarosban és Ugocsában enyhe záródásra utaló hajlamot mutat az *o* helyén jelentkező *u*: három esetben a *nagy* melléknév közép fokú alakjában: *nagub* (Fa, 1696; Fa, 1754) és *nagjubb* (Hu, 1715), illetve a *Máramarus* és a *Jobbagjuktul* 'jobbágyoktól' (Hu, 1715), továbbá a *csudalkozom* szóban (Fa, 1787).

Az *o*-nak és az *u*-nak a korabeli normánál zártabb (*hummi* 'holmi?', *csuda*), illetve nyíltabb (*pádimentom*, *házok*) használatát Törös is megfigyelte a beregszászi (1910, 12), Pályi Gyula pedig a mátészalkai nyelvjárásban (1897, 496).

u~a

E változás csupán egyszer jelentkezett egy munkácsi szövegben a többes szám harmadik személyű birtokos személyjelben, ahol a magánhangzó a mainál két fokkal nyíltabb volt: *summájak* (1745).

o~a

A mai köznyelvi *o* helyén az egy fokkal nyíltabb magánhangzó az *-s* és *-i* melléknévképző, a *-t* tárgyrag vagy az egyes szám első személyű birtokos személyjel előtt jelentkezik, pl. *aranyas* (Sb, 1682b), *Somlyai* (Ko, 1682) a kővári szövegekben, de szótőben is előfordul ez a változás: *muskately* (Ko, 1674). Ez a jelenség Benkő szerint a Mezőség közepének magyarlakta vidékein indult meg, majd nyelvi és területi köre egyre bővült, s a XVIII. századra a Mezőség legnagyobb részén jellemző volt. Az *o* nyíltabb ejtése egyben erős nyelvjárási határt vont a keleti magyar nyelvterület és a szomszédos székely nyelvjárás között, amely erősen *o*-zó jellegű volt (1957, 90). Példáink arra utalnak, hogy a Mezőségben terjedő jelenség a közeli Kővár vidékén is éreztette hatását.

A XVII. század végén és a XVIII. század elején is olykor ingadozás tapasztalható, pl. a *szerszamok~szerszamak* (Sb, 1682a) szóban Kővár vidékén, valamint a szatmári Mikolán keletkezett iratban a *jobbágy* szó hangalakjában: *jobbagyat* (3)~*jobbagyot* (1) (1705). A beregi *Fornos* község nevének hangalakja csak későn állapodott meg, ugyanis a helyben keletkezett iratban *Farnoson* (1771) alakban szerepel, de megemlítik egy Munkácson kelt szövegben is, ahol viszont többször *Fornos* (1804) alakban írják ugyanezt a nevet. A község hivatalos neve *Fornos*, s nevének első előfordulásában (pápai tizedjegyzék: 1335–37) is *o* olvasható (FNESz, I, 477, idézi Mizser 8). Az *o* helyén jelentkező nyíltabb magánhangzót Törös is feljegyezte Beregszászban (1910, 12), továbbá Pályi Mátészalkán és környékén (1897, 496–7).

a (á)~o

A szövegekben a mai köznyelvinél zártabb hangviszony gyakoribb, mint a fent említett nyíltabb alakok. Az *a* helyén zártabb magánhangzót csak néhány Kővár vidékéről származó szóban találtunk, melynek oka minden bizonnyal az *á* utáni *o*-zás (bár példánkban az *á* hangot *a*-val jelölték): *kalanok*, *mazos*. A felsorolt példák sárosberkeszi szövegben fordultak elő 1682-ben.

A középzárt *o* hang szórványosan szótőben is jelentkezhet a mai *a* helyén az egész területen. A Kővár vidékéről származó leltárban háromszor előforduló *kamara* szó jó példája annak, hogyan ingadozott a hangalak, s hogy a zártabb hang hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban is megjelenhetett: *kamoraban*, *komaraban*, *komoraban* (Sb, 1682a). A magánhangzó használatának ingadozása helynévben is megfigyelhető: *Máramaros* neve egy huszti és egy nagybányai iratban egyaránt *Máramoros* (1707 és 1714) alakban szerepel. A *javak* főnév egy munkácsi szövegben zártabb magánhangzóval, *Jovaimbul* alakban olvasható (1677/1703), de a nyíltabb *javaikbul* (Sb, 1682), *javait* (Sb, 1682b; Hu, 1716), *javainkbol* (Ó: 1798), *javát* (Szn, 1865) a gyakoribb. A *voló* hangalakot 1705-ben a szatmári Mikolán jegyezték le. Szatmárból viszont a XIX. század elejéről van egy adat a modálisz–essivus rag zártabb ejtésére a *bizonyoson* (Nk, 1814) szóban. A jelenséget Pályi is megfigyelte Mátészalka környékén (1897, 496).

Az ugocsai Fancsikán kelt levélben a latin *Legotariussit* (1696) szótőben hangsúlytalan helyzetben válik zártabbá az *a* hang. Még a XIX. század elején is előfordul a zártabb magánhangzós *vosárnap* szó Kende Mihály levelében (Cs, 1813).

A *nyugot* szóban az *-at* képző magánhangzója is zártabb egy-egy szóalakban: *nyugot* (Fa, 1696 – Ugocsa), *nyugottrul* (Hu, 1714 – Máramaros) és *nyugotrol* (Ó, 1798 – Szatmár).

A tárgyrag előtti zártabb magánhangzó az egész területen többször megtalálható az *Uramot* (Mu, 1677/1703; 1762; Hu, 1715; Fa, 1696 és 1787), továbbá a *forintokot* (Mi, 1705) szóban. Az előzőkhöz hasonlóan szintén a zártabb magánhangzót jelölték néhány esetben az egyes szám első személyű birtokos személyjel előtt: *altalom* (Sb, 1721), *Birodalmomban*, *hatalmom* (Ka, 1756), a *birodalmomnak* (Fa, 1787) és a *lábom* (Mi, 1790) szavakban, továbbá az *-s* melléknévképző után: *szorgalmatosan* (Ka, 1756), *hibason* (Ka, 1795), *szabadosson* (Nsz, 1738). E jelenségeket Benkő a kelet-magyarországi irodalmi írásbeliséget „átfogóan jellemző formai természetű” nyelvi provincializmusok között tartja számon (1960, 489), de példái között felbukkan a középső-magyarországi csoporthoz sorolt írónál is (1960, 469). S bár csak szórványosan – a normatív alakokkal váltakozva –, de az *a~o* hangviszony esetében is érezhető a keleti nyelvjárás hatása az északkeleti régióban is.

Ezekkel az adatokkal egyidejűleg, a XVIII. század végén is előfordulnak az említett toldalékok nyíltabb magánhangzóval is: *Atyafisagosan* és *Circumstantiakatt* (Kb, 1795), szórványosan viszont még a XIX. században is felbukkan egy-egy zárt magánhangzós alak: *szorgalmatosan* és *álhatatosan* (Mu, 1804), *bizonyoson* (Nk, 1814) és *gátot* (Szn, 1815).

e~i

Az *e* helyén a zártabb *i* magánhangzó főleg Beregben volt gyakori, például a levelek megszólításában gyakran használt *kegyelme* szóban: egy munkácsi záloglevélben

ötször szerepel a szó zártabb magánhangzóval, *kigyelme* alakban (1677/1703), egy kaszonyi iratban kétszer (1669), de még a XVIII. században is hasonlóan gyakori ez a hangalak Kaszonyban, Beregszászban és Fornoson. Máramarosban csupán egyszer tűnt fel a *kigyelme* (Hu, 1771), Szatmárban pedig a *kilenc* számnév hangsúlytalan szótagban álló magánhangzója szerepelt zártabb formában: *kilintz* (Ó, 1798).

é~ í (i)

A zártabb hangalak e vidéken a hosszú magánhangzók körében is megfigyelhető. Az *é* helyén álló zártabb *i*-t az északkeleti nyelvjárás jellegzetességeként szokás említeni, melynek egyik jellemző példája a XV. század végén keletkezett Szalkai-kódex glosszáiban olvasható. A hosszú magánhangzók jelölése írásban esetleges, így az *i* időtartamát sem jelölték, ezért iratainkban mindenütt rövid *i*-t találunk a mai köznyelvi *é* helyén is.

Bár a legtöbb *i*-ző alak Szatmárban fordult elő, Beregben azonban gyakoribbnak mutatkozik a tő belseji *i*-zés. Máramarosból és Ugocsából ugyan kevesebb szöveget sikerült összegyűjteni, de ezekben is csak elvétve akad *i*-zés. Előfordul, hogy egyetlen munkácsi szövegben több az *i*-ző alak, mint az említett két megyében együttvéve.

A zárt *i*-zés eseteit – Papp Lászlót követve – három csoportba soroljuk: 1. a szótó *i*-zése; 2. a palatális hangrendű szavak egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjában szereplők, amikor a személyjelet más toldalék is követi; 3. a ragokban, jelekben és képzőkben jelentkező *i*-zés (1959, 64–5).

1. A szótó *i*-zése – hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban – Beregben és Szatmárban, Kővár vidékét is beleértve – egyaránt megtalálható a vizsgált szövegekben, míg Máramarosban és Ugocsában nem fordult elő.

A szótó *i*-zését összefoglaló táblázat

század	Bereg	Szatmár	Kővár	Ugocsa / Máramaros
XVII.	<i>iltem sebestin, kit, livő, vármegyibe, riteket</i>	–	<i>vígben, itilő</i>	–
XVIII.	<i>livő, nizve, itiltetve</i>	<i>hijjra, hijjával, ides, itilem, kinszeritetven</i>	<i>pinzt</i>	–
XIX.	–	<i>felkiretik</i>	–	–

2. Palatális hangrendű szavak további toldalékkal ellátott egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjai:

XVII. század: Bereg: *Feleseginék* (Ka, 1695); *Rendiben, Telekivel* (Mu, 1677/1703);

Máramaros: *rendiben* (Msz, 1693)

Kővár vidéke: *betsüleití, értésire, viccivel* 'viceispánjával' (Ko, 1682)

Ugocsa: *végiben* (Fa, 1696)

XVIII. század: Bereg: *Rendiben* (Mu, 1677/1703; Fo, 1771); *szeretetibe* (Ha, 1764); *Telekin* (Fo, 1771).

Máramaros: *részit* (Hu, 1713–14), *rendiben* (Hu, 1714), *rendibe* (Hu, 1771);
Szatmár: *jelenletiben*, *levelit* (Mi, 1705), *müelisire* (Mi, 1705), *kezihez* (Mi, 1705, 1790), *kerületin*, *szélin* (Szn, 1709), *rendiben* (Nb, 1707; U, 1730; Ó, 1798);

Kővár vidéke: *kezibe* (Sb, 1721);

Ugocsa: *rendin*, *telekivel* (Nsz, 1738).

XIX. század: Szatmár: *vételire* (Cs, 1813), *eleibe* (2) (Nk, 1813–14), *esetiben*, *közügyit*, *résziről*, *tekintetiből* (Szn, 1863).

A jelenségre utal Pályi is (1897, 496).

3. Képzőben, jelben, ragban való í-zés:

XVII. század: Bereg: *öröksiget* (Ka, 1695);

XVIII. század: Bereg: az ikés ige felszólító módú *-ék* személyragja zártabb hangalakban áll: *szorgalmatoskodjik* (Ka, 1756). A többes szám második személyű *-tek* birtokos személyjel egy beregszászi levélben fordul elő zárt magánhangzóval: *kelmetik* (1756);

Máramaros: *szüksigektül* (Msz, 1693), *máskint* (Bi, 1713–14);

Szatmár: *müelisire* (Mi, 1705);

Kővár vidéke: *adatik*, *'adaték'* (Ko, 1682);

Ugocsa: *müirt* (Fa, 1772).

XIX. század: Szatmár: képzőben és határozóragban is: *mencsigirt* (Szn, 1703); szuffixomokban az *elébe* határozószó latíviszragja: *elibe* (Nk, 1813–14; Szn, 1863); a *-ként* határozóragban: *évenként* (P, 1847).

A zárt *i*-zés eseteit összefoglaló táblázat

	Század	Bereg	Szatmár	Kővár	Ugocsa	Máramaros	Összes
Szótőben	XVII.	6	–	2	–	–	8
	XVIII.	3	5	1	–	–	9
	XIX.	–	1	–	–	–	1
	Össz.	9	6	3	–	–	18
Birt. szem. jel	XVII.	3	–	3	1	1	8
	XVIII.	3	10	1	2	3	19
	XIX.	–	5	–	–	–	5
	Össz.	6	15	4	3	4	32
Képző, jel, rag	XVII.	1	–	1	–	1	3
	XVIII.	2	3	–	1	1	7
	XIX.	–	4	–	–	–	4
	Össz.	3	5	1	1	2	12
Összes		18	28	8	4	6	64
Százalék		28,12%	43,75%	12,5%	6,25%	9,37%	

Az adatok alapján megállapíthatjuk tehát, hogy területünkön az *i*-zés a bereg-szatmári vidéken erőteljesebb, Máramaros és Ugocsa felé haladva fokozatosan gyengül. A korszakban leginkább a birtokos személyjel zártabb használata jellemző, csaknem kétszer olyan gyakran fordul elő, mint a szótőben levő zárt *i* hang. Gyakran megesik, hogy ugyanabban a szövegben, amelyben akad néhány *i*-ző hangalak (pl. egy 1693-ban kelt máramarosszigeti iratban szerepel a *szüksigejektül*), vannak olyan szavak is, amelyekben bár lehetne, mégisincs *i*-zés: *közönséges*, *kenszerített*, *zaloghkeppē* (MsZ, 1693). Papp László a Szatmár megyei Kölcse XVI. századi nyelv-járása kapcsán azt állapította meg, hogy igen erős fokú volt az *i*-zés (1957, 66). A fenti táblázatban bemutatott adatok viszont arról tanúskodnak, hogy a jelenség az 1800-as évekre szinte teljesen visszaszorult, és csak elvétve akad *i*-ző alak az írott szövegekben.

Leggyakrabban tehát a harmadik személyű birtokos személyjeles alakokban fordul elő zártabb magánhangzó, de olykor más toldalékokban is megtalálható. Benkő a közép-magyarországi provinciális típus kettősségei között a felvilágosodás korának írásbeliségében is kimutatja a 3. személyű birtokos személyjel *e~i* váltakozását (1960, 454).

Az északkeleti nyelvjárási régióból való szövegeink az *i*-zés szempontjából is többnyire normakövetőknek mondhatók annak ellenére, hogy olykor-olykor előbukkan egy-egy szóalak, amely a beszélt nyelvi *i*-zés bizonyos szintű meglétére utal, mégis azt tapasztaljuk, hogy írásban igyekeznek kerülni ezeket az alakokat, hiszen az *i*-zés lehetséges előfordulásainak csak igen kis száma található meg a szövegekben.

e~i

Az *e* hang helyén csak elvétve jelentkezik az *i*, pl. Máramarosban: *kigyelmének* (Hu, 1771) szóban és Szatmárban a *sziméllye* (Sb, 1721) szóban.

i (i)~é

A zárt *i*-zés ellentétéként *é*-zés is tapasztalható az egész területen, amely az *-ít* képzőben a leggyakoribb, de érintheti a szótő hangsúlyos szótagjának *i (i)* hangját is. A XVII. században Beregben és Kővár vidékén adatolható: *emléttet* (Ka, 1665), *zalletanak*, *zalletat* (Mu, 1677/1703); *meg* 'míg', *epetesebe*, *kenaltam* (Sb, 1682b). Ugocsában egy XVIII. századi iratban fordul elő az *erösettetett* (Fa, 1754) alak.

Az *é*-zés még a XIX. században is felbukkan Beregben: *keszecse* (G, 1804a).

i~e (é)

Nemcsak a hosszú *i*, hanem a rövid *i* helyén is állhat rövid vagy hosszú nyíltabb magánhangzó. Legtöbb példánk a Szatmárhoz tartozó Kővár vidékéről való a XVII. századi iratokból: a *szerént* a *sendely* (Sb, 1682a) és a *Tekentetes* (Ko, 1682) szóban, a *Tekentetes*, *Tekentétes* (Sb, 1721) még a következő évszázadban is megtalálható. A *Mindszenti* név is előfordul *Menszenti* (Ko, 1682) alakban, de még egy századdal később is változatos írásmódot találunk a dokumentumokban: *Minszenti~Menszenti~Ménszenti* (Sb, 1721). Ugyanez a jelenség Beregben és Szatmárban, Máramarosban és Ugocsában is tapasztalható egyszer-egyszer a XVIII. században is: *eránt* (Ka, 1756), *Föespan* (Kb, 1795), *Estvan* (Nb, 1707), *esmer*,

esmerék (Mi, 1790), *egjek* 'egyik' (Sb, 1721), *mend, es* 'is', *semet* 'semmit' (Hu, 1716; 1771), *forént* (Fa, 1752), *mennél* (Bsz, 1798).

A XIX. századra megfogyatkozik ez a jelenség: *mennél* (Beregben G, 1804a), *eránt, szerént* (Szatmárban Nk, 1813; C, 1814).

A *tekintetes* szó is előfordul még a XIX. század elején is *tekéntetes* (1815) változatban egy Nagykárolyban kelt iratban. Mint a felsorolt példákból kitűnik, a szóban *e~é* váltakozás figyelhető meg, bár a sárosberkeszi *Tekéntetes* írásmód valószínűleg elírásból ered.

Az *i* helyén jelentkező nyíltabb magánhangzó Mándy Péter 1865-ben kelt levelében is előfordul, illetve ingadozó a használata: *ki esmérésének, esmérendem, de elismérő*.

E példák arra utalnak, hogy a vidék regionális nyelvhasználatának része lehetett az *i~e* váltakozás. A felvilágosodás irodalmi írásbeliségéből gyűjtött példák között is megtaláljuk (Benkő 1960, 453), és Törös is felsorolja a beregszászi nyelvjárás jellemző jegyei között (1910, 12).

ő~ű

Mint fentebb az *é>í (i)* és az *í (i)>é* esetében is láthattuk, a mainál nyíltabb vagy zártabb hang a hosszú magánhangzók körében is előfordulhat. Hasonló a helyzet a hosszú *ő* esetében, mely – főleg Kővár vidékén – váltakozhat *ü* vagy *ű* alakkal, 3. személyű személyes névmásként vagy szótőben: *ű klme~ü Felsege* (Sb, 1682a), *csuje* (Ko, 1674). A XIX. században a fent említett két településen még mindig akad egy-egy példa az *ő* zártabb ejtésére: *elűttem* (Ko, 1721). A XVIII. században az ugocsai Fancsikán is találunk zárt hangalakú 3. személyű személyes névmásokat a nyíltabb magánhangzós alakkal váltakozva: *ü Klme, ü Klmét, ü Klkk~ō Klme* (Fa, 1754). A *zütt* 'szótt' befejezett melléknévi igenév zárt rövid magánhangzóval jelölve egy 1752-es kötelezvényben szerepel (Fancsika).

A XVIII. században Beregben egy munkácsi szövegben található az egyetlen példa a zárt magánhangzó előfordulására a *hetfiün* szóban, melyet itt is rövid magánhangzóval jelöltek (1762), továbbá Mikolán a *jön* ige ragozott alakjában a *jünek* (1725). Szatmár város és Mátészalka nyelvhasználatában e sajátosságot szintén kimutatták a kutatók (Fülep 1880, 264 és Pályi 1897: 496).

ü~ő

A fenti jelenséggel ellentétes hangállapot – a felső nyelvállású ajakkerekítéses magánhangzó nyíltabb ejtése – csak ugocsai szövegekben mutatható ki többször. A XVII. században Fancsikán: *dőlője* (1696), a XVIII. században pedig egy nagyszöllősi iratban három szóban: *emlékezető, nemő, nevő* (1738).

Kővár vidékén is előfordult egyszer a XVII. században: *csőjő* 'csövű' (Ko, 1674).

Adataink nagyobb része az ugocsai Fancsikáról és Nagyszöllősről való, pedig Csúry e jelenséget jellegzetesen tiszahátinak tartja, amely e nyelvjárást élesen elválasztja az ugocsaitól és a szamoshátiól (1929, 14).

A magánhangzók időtartama

A magánhangzók időtartamát vagy nem jelölik, vagy következetlen a jelölésük szinte valamennyi szövegben, emiatt nem alkalmasak arra, hogy a középmagyar kori magánhangzók északkelet-magyarországi állapotáról segítségükkel a változások tendenciáira következtessünk.

A helyesírás és a jelölésmód alapján csupán néhány rövid vagy hosszú magánhangzó ejtésének sajátosságai körvonalazhatók.

e~é

Az *e* hang nyúlása főleg Beregben és Máramarosban jelentkezik. Megnyúlhat például az *-e* kérdőszó, a *tesz* és a *lesz* ige jelen idejű, egyes szám 3. személyű ragozott alakjának és a *lesz* ige felszólító módú alakjának többeseji magánhangzójaként, a *nekem* ragozott személyes névmásban, a *-nemű* utótagban, a *tehát* kötőszóban és a *-beli* képzőben.

Beregben: *tészen*, *levő*, *nekem* (Ka, 1665), *béli* (Ka, 1665 és még 1804-ben is Munkácson), *lesznek~lesznek* (Ka, 1756), *légyen* (G, 1804a), *rendbéli* (Mu, 1677/1703), *bé* (Mu, 1804), *veték-é* (Cs, 1809). Beregben tehát még a XIX. század elején is előfordul az *e* nyúlásának jelölése.

Máramarosban az *e* nyúlására csak XVIII. századi adataink vannak: *mindennemű*, *tészen*, *tehát* (Hu, 1703); *levő* (Msz, 1745); *idobéli* (Hu, 1771).

Szatmárban a *be* igekötőben: *bé* mutattatott (Nk, 1813a), valamint a *vesz* ige műveltető képzős alakjában: *fel nem vétették* (Nk, 1813a); továbbá – meglepő módon a tanult és művelt – Mándy Péter 1865-ös levelében találunk példát az *e* nyúlásának jelölésére: *elismérő* (Szn, 1863), *isméretök* (Szn, 1865). Fülep Mátészalka és vidéke nyelvjárásában ugyanezt tapasztalja (1880, 496).

Ugocsa megyéből nincs példa az *e* nyúlására.

Magánhangzónyúlás -l előtt

E hangváltozás az egész területre jellemző. Az *l* nyújtó hatása érvényesül a beregi, máramarosi, szatmári szövegekben a létige múlt idejű és feltételes módú ragozott alakjaiban: *vólna* (Beregben: Ka, 1751; Bsz, 1798; Ugocsában, Fa, 1787); *vóltam* (Szatmár, Nk, 1814); *vólt* (Bereg, Ka, 1665; Ha, 1764; Bsz, 1798; Máramaros, Msz, 1745, Szatmár, Nk, 1814); bár olykor ugyanabban az iratban ingadozás is megfigyelhető: *vólna~volna*, *vóltát* (Bereg, Mu, 1762).

Az *-ol* hangkapcsolat magánhangzója más szavakban is megnyúlhat: *Miskólczy* (Bereg, Ka, 1665); *dólgainak* (Bereg, Mu, 1804), *Hólnapnak* (Bereg, Mu, 1804; Szatmár, Nk, 1814); *szólgálatomat* (Szatmár, Cs, 1803, Nk, 1813b), *Szólgálója*, *szólgálni*, *szólgálatban* (Ugocsa, Fa, 1754); *Matólcson* (Szatmár, Nk, 1813c). Máramarosban ingadozó például a *holtuk* szó hangalakja: *hóltok* (2) (Hu, 1703)~*holtok* (Hu, 1714). Ugocsában azonban egy 1772-es szövegben a *Szolgabiro* szót rövid *o*-val írják.

Az *ö* és az *ü* is megnyúlik zárt szótagban, *l* előtti helyzetben, például a *föld* szóban: *Földeivel* (Máramaros, Hu, 1714), *földeket* (Máramaros, Msz, 1745), *földe* (Ugocsa, Fa, 1696). Más szótövekben: *Kölcsei* (Szatmár, Cs, 1803); *költ* (Szatmár, Cs, 1803,

Nk, 1814); *külföld*, Ugocsában azonban találunk rövid *ö*-vel jelölt szavakat: *tölcsök* (Bereg: G, 1804b).

Az *-ul*, *-ül* modálisz ragban és az *-ül* igeképző magánhangzójaként is megnyúlhat az *u*, *ü*: Máramarosban: *epületet* (Ha, 1714); *aranyúl*, *pénzül*, *üdvezült* (Ha, 1716); Szatmárban: *epületből* (Ó, 1798); Ugocsában: *becsületes* (Fa, 1696).

Benkő a felvilágosodás korában normának tartja az *l* nyújtóhatásának érvényesülését a *vólt*, *föld*, *hátul*, *ül* stb. alakokban: „Nem is annyira az *l* nyújtó hatására, mint sokkal inkább az *l* zárt szótag végéről való ejtésbeli kiesésének és pótlónyúlásának sajátos jelöléseként (vö. Benkő 1957, 95) már a XVI. század vége óta egyre jobban érvényesülő közszokás volt a *tóld*, *föld*, *bóldog*, *bölcső* stb. írásmód. A XVIII. század második felében még vitathatatlanul ez számít normának, hiszen a magyar nyelvterületnek minden részéről származó írók többsége alkalmazza” (1960, 379).

A magánhangzó-rövidülés

Hangsúlyos helyzetben az *i*, *ú* és *ű* csak ritkán fordul elő dokumentumainkban: *irtam*, *bír* (Kővár vidéke, Sb, 1721); mivel az egész területen jellemző e három magánhangzó rövidülése: *irássa* (Ka, 1665); *írásával* (Fo, 1771; Fa, 1696); *irt* (Ka, 1669; Mu, 1677/1703); *irando* (Nsz, 1738); *igy* (Ka, 1665; 1751); *birtam* (Ka, 1669); *Biro*, *Biroi* (Nk, 1813b; 1814; 1858), de *Bírói* is ugyanott; *Biróság*~*Bíróság* (Nk, 1813c); *kivanom* (Mu, 1762; (1713–14, B); *kivanvan* (Ha, 1764), *kivánnám* (Nk, 1813c); *szívesen* (Mu, 1762); *szívü* (Kb, 1715); *itilem* (Szatmár, Mi, 1705), *Itélet*, *Itéletnek*, *Itélett* (Nk, 1813c; 1814); *ugy* (Ka, 1665; Ha, 1764; Ó, 1798); *uton* (Mu, 1677/1703); *uttyára* (Máramaros, Hu, 1703), *utjára* (Nk, 1813b); *uttal* (Szatmár, Mi, 1790) *Ujfalusi* (Ka, 1751); *ujj* ’új’; *buza* (Fa, 1752). Általában rövid *u*-val jelölik az *úr* szót is: *urnak* (Ó, 1798), még a XIX. században is: *Ur*, *Urnak* (Nk, 1813b, 1814, 1815; Szv, 1805); *uri* (Kb, 1715; 1804; Mu, 1804); *Szüts* (Cs, 1813).

Megrövidül az *-ít* képző magánhangzója is az egész területen: *zalogositasa* (Ka, 1751); *kimozditanam* (Fo, 1771); *Tudositasom* (Mu, 1804; *erőssítve* (Ó: 1798); *említett* (Nk, 1813b); *ujjittatván* (Nk, 1813b); *bizonyitom*, *bizonyit* (Cs, 1813); *bizonyittya*, *szállittatván*, *utasittatván* (Nk, 1814).

Ingadozás a rövid és hosszú magánhangzók használatában

Egyik-másik szövegben ingadozás tapasztalható a rövid és hosszú magánhangzó használatában: *irássa*~*megírt* (Ka, 1665); *Ur*, *Urnak*~*úr* (Ka, 1665; Ha, 1764); *utyai*~*úttyai* (Mu, 1762); *utjába*~*útakon* (Szn, 1863); *Úr* (Nsz, 1738; F, 1772; Szv, 1805); *Úr(na)k* (Nsz, 1738; Szv, 1805); *Úrbā* (Fa, 1772).

Benkő a felvilágosodás irodalmi írásbeliségét vizsgálva utal arra a jelenségre, hogy a XVIII. században nem volt egységes álláspont a rövid és a hosszú magánhangzóknek (*i*~*í*, *u*~*ú*, *ü*~*ű*, de gyakran még az *o*~*ó* és az *ö*~*ő*) írásban való megkülönböztetését illetően. Volt olyan vélemény, hogy a rövid és a hosszú magánhangzókat nem kell egymástól megkülönböztetni írásban, s mivel a korabeli nyomtatványok egy része sem volt pontos az ékezetek használatában, ezek írásképe is visszahatott a kor kézírására (1960, 116). S bár Benkő a tiszántúli terület íróit az általa vizsgált anyagban normakövetőnek

tartja (1960, 469), adataink alapján úgy látjuk, e hangok rövid ejtése olyan erősen sajátja lehetett a vidék nyelvhasználatának, hogy az egyébként normakövető hivatalnokok is igen gyakran vétének a norma ellen az *í, ú, ű* jelölésében. Pályi a mátészalkai nyelvjárásról ki is mondja, hogy „A magánhangzók rövidítése egyik legjellemzőbb vonása e nyelvjárásnak. A hosszú *í, ú, ű* hangok majdnem mindig röviden ejtetnek” (495). Az említett hangok e nyelvjárási régióban a mai nyelvhasználatban is megrövidülnek, kivéve a *v* tövű *hí, szí, rí* igéket és az *l, r, j* előtti helyzetet.

A rövid *i, u, ü*-nek a köznyelvi alakokhoz viszonyított nagyszámú előfordulása természetesen nem csupán e hangok rövid ejtésével magyarázható, hanem a bizonytalan és figyelmetlen helyesírás is lehet ennek oka, hiszen még mai írásunkban is éppen az *-ít* képző vagy a fent felsorolt szavak helyesírása okozza a legtöbb gondot az ország keleti vidékein. E helyesírási jelenség azonban összefügg a hangok rövid ejtésével is, amely a vidék nyelvjárási jelenségének tekinthető, s példáink tanúsága szerint már a középmagyar korban is az volt.

A kettőshangzók

Az összes vizsgált szövegben csupán néhány szó írásmódja utal arra, hogy a szót diftongussal ejtették: *eü kegyelme* (Sb, 1682), *ejszakrol* (Fa, 1696), esetleg a *hivségel* (Fa, 1754, valamint a harmadik személyű személyes névmás jelölése: *eö, eo* (Ko, 1682); pedig valószínű, hogy beszédben a középmagyar korban is gyakori lehetett a kettőshangzó.

3.1.2. A MÁSSALHANGZÓK JELLEMZŐI

A palatalizáció – depalatalizáció

n~ny

E hang tekintetében ingadozást tapasztalunk *Kaszony* nevének írásában. Nemcsak mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt állhat a depalatalis mássalhangzó, hanem magánhangzó előtt vagy szó végi helyzetben is: *Kaszonban, kaszoni* (Ka, 1665); *Kaszon* (Ka, 1669; 1695); *Kaszon* (Hu, 1715). Az *n~ny* előfordulásának aránya a település nevében a két kaszonyi és egy huszti szövegben 6:1. A depalatalizáció tehát nemcsak a helybeliek, hanem a környékiek ejtismódjára is jellemző lehetett, mert más szövegekben is tapasztalható ez a hangtani jelenség: *barson; csigan* ‘cigány’ (Ko, 1674); *Asszontul, Asszont* – ez utóbbiakban a képzés helye szerinti asszimiláció játszik szerepet az *n* ejtésében –, de ugyanabban a szövegben az *ny*-es alak is megtalálható: *Aszonymak* (Mu, 1677/1703), továbbá a *Sebestin* név szintén *n*-nel. Ugyanezekben a szövegekben más szavakban – mindegyikben szóvégi helyzetben – megtaláljuk az *ny*-t: *keskeny* (Mu, 1693; Ka, 1695); *Bégány, bizony* (Mu, 1677/1703). Az *ny*-s alakok mellett még az 1700-as években is előfordul szórványosan az *n*: *kénszerítettünk* (Hu, 1703); *hijános* (Msz, 1745). A *kéntelen* (R, 1858) szóban az asszimiláció is szerepet játszhatott a depalatalizációban.

n>ny

Az *n* palatalizálódását a XVII. és XVIII. században egyetlen kővár vidéki szövegben előforduló szóban, a *kordovanyokat* (Sb, 1682b) alakban, valamint egy máramarosi szövegben a *szenyved* (Hu, 1716) igében jelölték.

Szórványosan azonban még a XIX. században is előfordul például Szatmárban: *V. Ispány* (P, 1847); *Főispányoknak, Főispányjai*, (Szn, 1865); bár ez utóbbiban a *j* hatására is bekövetkezhetett a palatalizáció. Megjegyzendő azonban, hogy az *ispán* szó írásában regionális nyelvi norma is szerepet játszhatott, mivel a hivatalos szövegek szerkesztését, megszövegezését bemutató Tiszti írásmód c. könyv sárospataki szerzője is így használja: *fő-ispányok* (Bokrányi 1846, 12).

Abaffy szerint a középmagyar korban az *n~ny* váltakozásában a nyelvterület más-más részein különböző, olykor csak egyes szavakra érvényes változatok alakultak ki (2003, 599).

A depalatalizáció

ty>t

Egyetlen példa akadt erre a hangváltozásra egy 1674-es Kővár vidéki leltár szövegében: *fätoly* (Ko).

gy>d

Ez a hangváltozás elsősorban a létige többes szám harmadik személyű alakjában vagy a *hagy* ige ragozott alakjában tapasztalható. Beregben: *hadtuk* (Ko, 1665); *hattuk* (Mu, 1677/1703). Ez utóbbiban a depalatalizációt zöngétlenedés is követi.

Kővár vidékéről való adatok: *vadnak* (Sb, 1682a-b); *hadta* (Sb, 1682b).

Az *l~ly~lly* (*ly*)-*j* hangviszony

A vizsgált szövegekben az egész területen tapasztalható a *l'* (*ly~lly*) megléte azokban a szavakban, amelyek ma már csak írásképekben őrzik a palatalizált *l'* (*ly*) hangot, illetve az *l + j* egymásra hatásakor az egész területen kisebb-nagyobb mértékben jelentkezik a palatalizáció, amelyet a középmagyar korban már csak a középső palóc nyelvterületén s egyes erdélyi, illetve moldvai csángó nyelvjárásokban tartanak jellemzőnek (Abaffy 2003, 598; Benkő 1953).

XVII. század:

Szatmár: *karabely, muskately, allyan, dekaly* (a *derekaly* 'derékalj' szó elírásából), *uly, Ulyfalusí, párna hely 'hég'* (Ko, 1674); *belyegezni, csobolyo, kortvely, meszely, rostely, sendely, Somlyo, derekaly, fevaly, oszollyanak, talallya* (Sb, 1682b); *állyon*, sőt még latin eredetű szó ragozott alakjában is bekövetkezik a palatalizáció: *recognascallyuk* (Ko, 1682);

Ugocsában: *Mihállly, ilyen, melyet* (Fa, 1696).

XVIII. század:

Bereg: *fellyeb* (Mu, 1677/1703); *sallynállya* (Ka, 1756); *observálya* (Mu, 1762); *tellyes* (Fo, 1771; G, 1804a); *szabadullyunk* (G, 1804b).

Szatmár: *proballyuk* (Mi, 1705); *házhelyet* (Sb, 1721); *tiszteltye, miveltye, mellye* ‘melle’ (Mi, 1790); *felyebb* (Ó, 1798).

Máramaros: *felljebb* (Hu, 1703 és 1715); *Assecurallyuk, csereltyük, envicallyuk* (Hu, 1713–14); *quitallyuk* (Hu, 1715).

Ugocsa: *tellyes* (Fa, 1754; Szv, 1805); *declarályuk* (Fa, 1772); *resignallya* (Fa, 1787).

XIX. század:

Bereg: *tellyes* (G, 1804a; Mu, 1804); *szabadullyunk* (G, 1804b).

Szatmár: *sajnállyon* (Nk, 1813); *felyebb* (Nk, 1814); *legfelyebb, tellyesítve* (Szn, 1863); *allyas* (Szn, 1865).

Ugocsa: *tellyes* (Szv, 1805).

Ugyanannak a szónak az írásában ingadozás is tapasztalható, 1674: *szijak, szijjaval~szillyak* (Ko).

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a palatalizáció a vizsgált terület egészére jellemző volt, s legerősebben a XVII. században érvényesült – bár beregi és ugocsai példánk nincsenek ebből az időszakból –, majd egyre gyengül ez a jelenség, de szórványosan még a XIX. században is tartja magát.

l>ly

Kővár vidék (Szatmár): olyan szavakban is lehet palatalizáció, ahol a mai köznyelvben *l* hang van a szóban: *fatoly, lengely* ‘lengyel’ (Sb, 1682a).

Máramarosban csupán egy XVIII. századi huszti szövegben fordul elő az *l* palatalizációja, igaz, ott következetesen: *távoly, távolyléte, közelyebb* (Hu, 1715).

ly>l

Az egész területről csupán két adat akadt – mindkettő a XVII. századból – a *ly* depalatalizációjára: *l*-ező alakban Szatmárban csak *Somlyó* neve fordul elő *somloi* formában egy 1682-ben Kováson kelt iratban.

Az ugocsai szövegekben is volt egy példa a depalatalizációra 1696-ban: *melnek* (Fa), de ugyanabban a szövegben más szavakban jelölik a palatalizált mássalhangzót: *Mihálly, ilyen, melyet*.

ly>j

A palatalizáció terjedésével párhuzamosan megindult a *ly* hang spirantizációja is. Ezt a jelenséget szintén a keleti nyelvjárások jellemzőjének tartja Benkő (1959, 98). A vizsgált szövegekben csupán egy-két szórványos adat árulkodik a spirantizációs folyamatról: *kajha, pujka* (Sb, 1682a); *sujjos* (Ko, 1682). A többi szövegben spirantizációra utaló írásmód nem fordult elő, ami persze a helyesírási ismeretek erősödésével is magyarázható. A XIX. században már csak egy ugocsai iratban jelölik a kiejtésnek megfelelően az egyébként *ly*-nal írandó hangot: *fojó* ‘folyó’ (Szv, 1805).

Fülep Imre azt írja Szatmár város nyelvjárásának kapcsán, hogy „a *ly* helyett tiszta *j-t* mondanak, de csak a kálvinisták; a római és a görög katolikusok *ly-t* ejtenek, ritkábban *l-t*” (1880, 264). Gyűjtött anyagunk sajnos nem ad lehetőséget az ejtésbeli különbségeknek esetleges felekezeti hovatartozáson alapuló vizsgálatára. Minden esetre a Fülep által ugyanehhez a nyelvjáráshoz sorolt városok között szerepelt Nagybánya is, amellyel szomszédos Kővár vidéke, ahonnan több *ly-s* adatunk is van.

Egyéb mássalhangzó-változások

ny>ngy, rny>rgy

Az *ny>ngy* és *rny>rgy* hangváltozás két Kővár vidéki szövegben fordult elő: *tangyerok* (Sb, 1682a), *tangyerimat* (Sb, 1682b), *horgyolni* (Sb, 1682a).

h>j

Ez a hangváltozás csupán egy ugocsai iratban fordult elő a *fehér* szóban: *fejér* (Fa, 1752).

Nincs *r>I* és *m>n* változás

Két huszti iratban archaikus alakokat találunk egy-egy szóban, mivel nem következett be az *r>I* változás a *Borbára* (Hu, 1703) névben; a *talám* szóban pedig megőrződött az *m* (Hu, 1715).

c>cs

Sajátos mássalhangzó-változás a *cs*-zés vagy a *cs* jelölése olyan szavakban, amelyekben *c-t* várnánk: *pokrocs*, *láncs*, *Pincsében*, *ecsetes* 'ecetes', *berbencse* („egy kis üres *ecsetes berbencse*”), *turos berbencse*, *berbencses ecset* 'berbencés ecet', *kemencsenek való*, kis *berbencse* *lencse*, *icse* 'ice' (Sb, 1682a), *tecsik*, Berki *csigannal*, *Debrecsenben*, *Kolcseri* (Sb, 1682b). A két irat – bár két külön lapra lejegyzett leltárról és egy végrendeletről van szó – ugyanannak a kéznek az írása. A *cs*-zést Fodor Katalin vizsgált területünkhöz viszonylag közel, Moldvában és a Mezőségben említi (2001, 342), bár elsősorban nem a *c* helyén.

s>sz

Ez a változás a *cs*-zést is tartalmazó sárosberkeszi iratban olvasható: *kész* 'kés', *szer* főző üst 'sörfőző', vas *szerpenyő* (Sb, 1682a), *keresztm* 'kerestem' (1682b), de a kovási leltárban is van nyoma: *Szellyem* 'selyem', *Szebesi* 'sebesi' (Ko, 1674), illetve *vitethebek* (Ko, 1682). Ezek az alakok megfelelnek a sziszegés néven leírt hangtani jelenségnek (Fodor 2001, 342).

sz>s

Az előző ellentétéként az *sz* helyén álló *s* is előfordul a sárosberkeszi iratban: *Seles* kapa 'széles kapa', *postos* ladacska 'posztós ládacska' (1682a).

t > k

Képzéshelyváltozással a *t* helyén *k*-t ejtenek: *Szakmarra* 'Szatmárra, Szatmárba'. A *Szakmár* alak az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság *szatmári* szócikkének példamondataiban is többször olvasható (XII, 184).

Mássalhangzó kiesése vagy betoldása

A hangkiesés

Az *l* vagy a *j* mássalhangzó előtti helyzetben kieshet: *átal* (Fa, 1696); *budosnám* (Ka, 1695), *kőtötte* (Ko, 1682). Pályi szerint a mátészalkai nyelvhasználatban az *o*, *ö* hangzók melletti helyzettel ellentétben az *á*, *é* után csak ritkán, de elmaradhat az *l*: *páca*, *kiját*, *nékül*, *fére* (1897, 498).

Kieshet a *v* hang is intervokális helyzetben: az *eöe* 'övé' (Ko, 1682), *toab~toabb* (Szn, 1703), *szölö Múelisre* (Mi, 1705). A példák Szatmárból és Kővár vidékéről valók, s a vizsgált időszaknak az elején, a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedében jegyezték le őket.

A hangbetoldás

Az *l* hang betoldása: a *hónap* szóban gyakran megfigyelhető egy *l*: *Hólnapnak* (Mu, 1804), *Holnap* (Szv, 1805). Egy esetben ez a hiperkorrekció a *szóval* szóban is megtalálható: „egy *szolval*” (Gsz, 1804c).

Hiátustöltő hangok

Egy beregi és két máramarosi szövegben *j* hangot jelölnek intervokális helyzetben a *leendő* szóban: *lejendő* (Ka, 1695, Hu, 1715), a *hiányos* szóban: *hijános* (Msz, 1745), sőt két *jj*-vel is írják: *hijjanosok* (Szn, 1703), továbbá a *rejá* (Sb, 1682b), valamint a *fijú* (Ó, 1798) és a *fijának* (C, 1814) szóban. A hiátustöltő *j* még személynévben is előfordul: *Peleji* (Ko, 1682), de ugyanabban a szövegben van *Pelei* is.

A mássalhangzók egymásra hatása

A szélesebb körű iskolázottság és a helyesírási szabályok rögzülésének eredményeképpen a szóelemző írásmód egyre erőteljesebben jellemző a vizsgált iratokban, ennek ellenére még a XIX. században is akadnak olyan szövegek, amelyeknek helyesírása ugyan a szóelemzés elvét követi, de közben fel-felbukkan a kiejtés szerinti írás. Ennek köszönhetően a mássalhangzóknak a beszédben való egymásra hatását jól megfigyelhetjük az írott szövegekben is.

A képzéshely szerinti asszimiláció

n > m

Ez az asszimiláció szó belsejében, toldalék előtt és szóhatáron is előfordult az iratokban: *Kaszomban* (Ka, 1665), *kibem minden* (1682b), *külömben* (G, 1804a).

A zöngétlenedés

dk>tk, dv>tv, g>k

A zöngétlenedésnek ez a fajtája szóhatáron a *mind két* szerkezetben található meg: *mint ket* (Ko, 1682; Hu, 1764), *mint ketten* (Cs, 1813).

Szórványosan intervokális helyzetben: *dakasztó* (Sb, 1682a) *ketves* (R, 1858).

zt>sz, zh>szh

A z zöngétlenedése – amelyet írásban is jelöltek – a vizsgált iratokban szintén előfordul: *penst* (Sb, 1682b), *igyekestünk*, *hoszhatunk*, *hoszتانak* (Szn, 1703), *osztan* (Kb, 1795), *kiszhez* (Bsz, 1798). E példák ellenére ugyanezekben a szövegekben a szóelemző írásmód is érvényesül.

A *zs* hang *s*-sel való jelölése azonban nem egyértelműen a zöngétlenedésre utal, mivel ekkor még – főleg a nevekben – akár a hagyományos írásmód értelmében – eléggé elterjedt lehetett a *zs*-nek ez a jelölésmódja, így ezt az írásmódot nem lehet egyértelműen a zöngétlenedés írásbeli követésének tekinteni, kivéve esetleg a következő példákban: *Balas Hadnagy* (Ko, 1674), *Balas Pal* (Msz, 1693).

A zöngésülés

Egy XIX. századi szatmári adatban szóhatáron jelentkező zöngésedésre utaló jelölés szerepelt: *holtung napjáig* (P, 1847).

A teljes hasonulás

rl>ll

Ez a hasonulás a *sarló* szóban következik be egy sárosberkeszi iratban: *Sallo* (1682a). Ugyanezt az alakot Pályi Mátészalkán is feljegyezte (1897, 498).

zs>ss

A kiejtésben végbemenő asszimilációt csak elvétve jelölik a szövegekben. Leggyakrabban az *igasság* szóban figyelhető meg a *z* és *s* hasonulása: *igassággal* (Sb, 1682b), *s* ez még a XIX. század elején is felbukkan: *igasság* (G, 1804a).

dt >tt, lt>tt

Ezt a változást írásban is jelölik a szó belsejében, illetve a szó végén bekövetkező zöngétlenedésben: *attuk* (Msz, 1693), *alkuttunk* (Ka, 1665), *Eskütt Birak* (Msz, 1693), *esküttével* (Hu, 1703), *engettem* (Hu, 1714), *maratt* (Fa, 1787). Még a XIX. század elején is megtalálható az *Eskütt* (Nk, 1813b) szóalak.

A *becsült* befejezett melléknévi igenévben – amely több hivatalos iratban is szerepel – gyakran jelölik a kiejtésben bekövetkező asszimilációt: *becsütt* emberek (Hu, 1703).

d+j>ggy (gy)

Az egész területen előfordul a *d* és *j* összeolvadásából eredő *ggy~gy* írásban való jelölése, amely egyébként igen változatos lehet: *mingyárt* (Mu, 1677/1703); *horgyák* (Sb, 1682b); *adgiuk*, *adgyuk* – bár ugyanott *szomszédja* – (Msz, 1693; Hu, 1703) –,

maragjunk (Hu, 1703), *agyak* 'adják' (Hu, 1714), *mingyán* (Sb, 1721), *felküldögygyék* (Mu, 1804).

Az összeolvadáskor keletkezett mássalhangzó mellett néhány szóban az eredeti *d* hangot is jelölik: *tudgya* (Bsz, 1798), *adgyak* (Sb, 1682b), *maradgyon* (Ko, 1682); *hidgye* (Mi, 1790).

t+j>tty (ty)

A *t* és a *j* összeolvadását több szóban is jelölik: *akarattyokbul* (Mu, 1677/1703); *valthattjuk* (de ugyanott *Petsetjevel*) (Msz, 1693); *haborgattyuk* (Bi, 1713–1714); *szolgálattyát* (Nsz, 1738); *útyaĵy*, *utyait* (Mu, 1762); *lattyuk* (Fa, 1772); *felelettyét* (G, 1804a).

n+j>nny

Az *n* és a *j* összeolvadását csupán egy beregi és egy ugoicsai szövegben jelölték: *elvonya* (Ka, 1756), *kivánnya* (Fa, 1787).

l+ j >lly

l. fent

t+s>ccs (cs)

A *t* és *s* affrikációját szintén csak néhány szóban jelölték írásban: *mencsigirt* (Szn, 1703); *kölcségünkön* (Hu, 1703); *szollicsam* (Szv, 1805), *keszecse* (G, 1804a).

A mássalhangzó-kiesés

Három mássalhangzó találkozásakor a középső kiesik – ami beszédben elég természetes lehet –, de csak egy Kővár vidéki, egy ugoicsai és egy beregi szövegben jelölték a *külte* (Sb, 1682b) és a *minnyájunk* (Fa, 1787) szóban. Ha az egymás mellé kerülő három mássalhangzó közül az egyik az *l*, akkor az is kieshet, olyankor is, amikor ez az első a torlódó mássalhangzók között: *kötcségén* (Kb, 1795).

A mássalhangzó-rövidülés és a hangzóhiány

A *halgathassuk* és a *kihalgatván* szóban pontosan jelölték a hosszú mássalhangzó rövidülését mássalhangzó melletti helyzetben (G, 1804a; G, 1804b).

A *szolga* szláv jövevényszóban nem oldódott fel a nyelvhasználatban a szó eleji mássalhangzó-torlódás, nem toldódott be a bontóhang: *Szlagamnak* (Sb, 1682b).

A mássalhangzók időtartama

A mássalhangzók szóbelseji és szóvégi geminációja egyaránt jelentkezik a szövegekben.

Mássalhangzónyúlás

Intervokális helyzetben geminálódik az *s*, az *n*, az *l* és a *ly*:

Az *s* megnyúlik a birtokos személyrag, az *-an*, *-en* modális-essivus, a *-on* superessivus rag és a *-ság* főnévképző előtt: *adóssa*, *adósság*, *írássával* (Ka, 1665); *atyafiságossan* (Ka, 1665; G, 1804b); *szabadossan* (Ka, 1665); *szorgalmatosan* (Sb, 1682b); *Farnosson*, *Vetesseibül* (Fo, 1771);

Az *n* a *minél* névmásban kettőződik a leggyakrabban: *mennél* (Bsz, 1798; Mu, 1804; G, 1804a);

Az *l* a személyes névmások ragozott alakjaiban vagy a szó belsejében megnyúlik: *felöllem*, *vellek* (Sb, 1682b); *nállam* (Ka, 1756; Bsz, 1798); *tőlle* (Mu, 1804); *belles* (Ko, 1674); *tökélletes* (G, 1804a) (erre a jelenségre Benkő is utal: 1960, 469). Pályi e sajátosságot így írja le: „A mássalhangzók használatában feltűnik e nyelvjárás azon sajátossága, hogy az irodalmi nyelvvel szemben mindig nyújtott mássalhangzókkal él az *l* végű ragokból és névutókból képzett határozószókból” (1897, 498).

A *ly* a névmásokban vagy a szó belseji *ly* esetében nyúlik: *valamellyikünk* (Ka, 1665); *szellyem* 'selyem', *szijjak*, *szillyak* (Ko, 1674); *Hellyekbül* (Ka, 1695); *mellyek* (Ka, 1695; 1751); *mellyik*, *sallynállya* (Ka, 1756); *helyes* (Ha, 1764); *Személlye* (Fo, 1771); *némellyekől* (Bsz, 1798). E jelenségre Benkő is hoz példákat a kelet-magyarországi provinciális nyelvhasználatból (1960, 475, 489).

Szó végén geminálódnak (vagy írásban megkettőződnek) a következő mássalhangzók:

A tárgy ragját gyakran hosszú *-t*-vel jelölik magyar és latin szavak végén egyaránt: *szőlött* (Ka, 1695); *epületett* (Mu, 1677/1703); *Uramott*, *Circumstantiakatt*, *dolgott* (Mu, 1762); *forintokatt*, *malomkövett* (Kb, 1795); de a *t* hosszú lehet akkor is, ha egyszerűen szóvégi mássalhangzó, bár alkalmazása erős ingadozást mutat: *tizen ött* (de ugyanott *ket* 6-szor) (Ko, 1674); *kett* 'két' (2-szer, de mellette *ket* 21-szer), *ött* (de *öt* is előfordul) (Sb, 1682a); *kett*, *ött*, *ketteitt* 'kettőjüket, kettőt belőle', *hett* 'hét' (2-szer) (Ko, 1682).

Gyakran hosszú a *lly* szóvégi helyzetben is: *illy* (Ka, 1665); *melly*, *Borbélly* (Ka, 1695); *valamelly* (Ka, 1695; 1756); *osztálly* (Ka, 1751); *Mihálly* (Ka, 1751; Hu, 1764); *olly* (Fo, 1771; G, 1804a).

A superessivus és a modális-essivus *n*-je: *hasonlításánn*, *vi'sgálásánn*, *jószágonn* (C, 1814); *hármánn*, *azonn*, *ezenn*, *napjánn* (Nk, 1814).

A Kővár vidékéhez tartozó Berkesz, azaz Sárosberkesz (Sb) község nyelvjárásáról közölt néhány nyelvjárástörténeti adatot 1896-ban Zolnai Gyula *Szatmármegyei régi iratokból* címmel, amelyben a szóvégi mássalhangzónyúlásra több adatot is találunk, köztük az *n* geminálódására is: *azonn*, *ezenn*, *Berkeszenn* (27–29). Az idézett tanulmány ugyan csupán Kővár vidékének nyelvi jellemzőire utal, de az általunk vizsgált szövegek azt bizonyítják, hogy a szóvégi mássalhangzónyúlás Szatmár más részein is elterjedt, és még a XIX. században is erősen tartja magát. A felvilágosodás korának irodalmi írásbeliségében Benkő is említi e jelenséget a közép-magyarországi nyelv-

használat jellemzői között, amelyre a *Debreceni Grammatikában* is található utalás. Így érthető, hogy néhány más jelenséggel együtt a szó végi mássalhangzók nyúlását a korabeli irodalmi norma részének tekinti (1960, 398, 400).

A mássalhangzó-rövidülés

Intervokális helyzetben gyakran rövid mássalhangzót jelölnek olyan helyen, ahol ma hosszút ejtünk és írunk: *edig, sumát, zalogoságomra, Aszonyomékat* (Ka, 1669); *roszacska* (Ko, 1674); *latam* 'láttam', *hajtota, költöttem, tartota, akor, kiválképen, bocsasa* (Sb, 1682b); *anyiban, amenyibe, ehez, aszonyt, el vonya* (Ka, 1756); *Aszonymak, erősegere, Jobagyinkat* (Mu, 1677/1703); *képen* 'képpen', *Aszonytul, hasonloképen, valalvan* 'vállalván', *visza* (Ha, 1764); *nyitatnak, tartozon* (Fo, 1771); *felyeb* (P, 1845).

Két mezőkaszonyi iratban nem jelölik az asszimilációval keletkező hosszú mássalhangzót az egyes és többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakban: *Anyok* 'anyjuk', *Atyok* 'atyjuk' (1751); *Nagy Anya* 'nagyanyja', *edes anya* 'édes anyja' (1756); bár ugyanazon a településen kelt korábbi szövegben egyszer előfordul az *Annya* (Ka, 1751) szó kettőzött mássalhangzóval.

Szó végén rövid mássalhangzóval írják:

a **középfok jelét**: *alab, fellyeb, nagyob* (Ka, 1695; Mu, 1677/1703); *hamaréb* (Bsz, 1798; G, 1804a). A középfok jelének egy *-b*-vel való jelölése többnyire mássalhangzóval kezdődő szó előtt fordul elő, pl. *nagyob bizonyására* (Mu, 1677/1703); de magánhangzóval kezdődő szó előtt is találunk kettőzés nélküli középfokjelet: *nagyob bizonyására és allandob erősegere* (Mu, 1677/1703).

a **befejezett melléknévi igenév képzőjét, a múlt idő jelét és a lokatívusz ragját**: *festet, fojtot, rakot, varot* (Ko, 1674); *adot, tartot, jutot, forgot, szokot* (Sb, 1682b); *megnevezet, megerősitetet* (Ka, 1695); *mellet* (Cs, 1809); *holot, nevezet* (Mu, 1677/1703); *alat, veget* 'végett'.

Mássalhangzó melletti helyzetben a hosszú mássalhangzó akár szóhatáron is rövidül: *fen hattuk* (Mu, 1677/1703).

Gyakori az **ingadozás** a rövid és hosszú mássalhangzók szó végi használatában akár ugyanabban a szövegben: *épületett~forintokat, kiket, részét* (Ka, 1665); *együtt~holot; szőlött~magamat, gyerekeimet, öröksiget, fellyeb~felyeb* (Ka, 1695); *szabadossan~zabadosan* (Mu, 1677/1703); *nyitatnak~vetetem* (Mu, 1762); ami arra utal, hogy ezek az írott formák nem mindig a kiejtést követik, hanem a szöveg lejegyzőjének a helyesírásban és a köznyelvi normákban való járatlanságáról árulkodnak.

Mint fentebb láttuk, a mássalhangzónyúlás szóvégi helyzetben erőteljesnek látszik, mellette azonban a rövidülés is jelentkezik, főleg a XVII. századi szövegekben, de később már csak szórványosan fordul elő. Benkő a magyar nyelvterület északi szegélyén jelentkező nagyszámú rövid mássalhangzó kapcsán felveti annak lehetőségét, hogy míg a nyelvterület más részein bekövetkezett a nyúlás, itt számos eredeti rövidség megmaradt (1959, 102). Talán a mi esetünkben is gyanakodhatunk eredeti rövidség megőrzésére, amit aztán az egyre erősebben terjedő mássalhangzónyúlás lassan eltüntet.

3.2. AZ IRATOK SZÖVEGEINEK ALAKTANI LEÍRÁSA

3.2.1. A NÉVSZÓTÖVEK JELLEMZŐI

A névszó- és ige- és igetövek osztályozása nem könnyű feladat, mert bizonyos toldalékok, pl. akár a többes jel már előhangzóval járul a rövid magánhangzóra végződő szavakhoz (pl. *mostaniak*), ami arra vall, hogy a teljes és csonka tő szembenállása helyett mássalhangzóra és magánhangzóra végződő egyalakú tövekkel is számolhatnánk a középmagyar kor második felében és az újmagyar korban. Sárosi a *Magyar nyelvtörténet* című tankönyv középmagyar korról foglalkozó fejezetében azt mondja, hogy „a középmagyar kor elejére lényegében kialakult a szótövek rendszere, és ez lényegében megegyezik a maival” (2003, 610), ugyanakkor kicsit később, a *víz, kut, lud* féle szavak kapcsán azt írja, hogy ezeket „csak a csonka tő–teljes tő váltakozása jellemzi” (u.o.), ami pedig a mai tőtípusokra nem jellemző, hiszen inkább előhangzóról beszélünk. Később, az újmagyar kor törendszeréről szóló fejezetben sem találunk utalást a csonka tő: teljes tő szembenállásának eltűnéséről.

Mivel tanulmányunkban nem tartjuk feladatnak e tőtani kérdés eldöntését, és minthogy a vizsgált terület nyelvhasználatában egyébként is sok az archaikus alak, leírásunkban a szótöveknek a *Magyar nyelvtörténet* című tankönyvben található rendszerezését követjük.

Az egyalakú névszótövek

Rövid és hosszú magánhangzóra végződők:

A *cső* főnév egy 1674-ben kelt iratban egyalakú tőként viselkedik. Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel *-je* alakban kapcsolódik a rövid *ü*-vel jelölt szótőhöz: *csuje*, az *-ű* melléknévképző *-ő* változata is a rövid *ö*-vel jelölt tőhöz kapcsolódik hiátustöltő *j* hanggal: *csőjő* (Kovács, Szatmár).

Egyéb magánhangzóra végződő tövek közül az *i*-re, *ó*-ra, *ő*-re végződők előhangzó nélkül veszik fel a többes szám jelét, és a határozóragok vagy a birtokos személyjelek is a magánhangzóra végződő tőhöz járulnak: *kocsimmal* (Sb, 1682a), *valamiket* (Sb, 1682a), *hordok* 'hordók' (Sb, 1682a), *fedők* (Sb, 1682a), *szolgabírot* (Fa, 1696), *elsőben* (Ha, 1764), *szügyellőjével* (Szn?, 1709), *jövendőben* (Nsz, 1738), *akaróinknak* (Fa, 1772). Ha melléknévképzőre végződik a szó, akkor a többes szám jele előhangzóval járul az egyalakú szótőhöz: *mostaniaknak* (Msz, 1693), akárcsak az *-i* képzős személynévhez: *Madarasziak* (Ko, 1674). A *fi* összetételi utótagként szintén előhangzóval veszi fel a többes szám jelét: *atyafiaknak* (Ko, 1756).

Egyalakú tőként viselkedik a *jó* 'vagyon' főnévi értelemben: *jók* (Ko, 1682).

A *szőlő* főnév Sárosberkeszen előfordul egyalakú tőként a harmadik személyű birtokos személyjel előtt: *szőlője* (Sb, 1721). Magánhangzóra végződő, de többes számú alakjában *v* nélküli, tehát egyalakú tőtípusként viselkedik a *tő* főnév: *tőket* (Mi, 1790).

A többalakú névszótövek

A hangzórövidítő névszótövek

A névszótövekben a tövégi magánhangzó rövidülése nagyjából a mai állapotnak megfelelő, de sok esetben – meglehetősen következetlenül – jelöletlen marad a magánhangzó hosszúsága: *Anyánk, marhákkal, pusztákat, portékákat, ruhában, vármegyében* (Ka, 1665), *Hazat* 'házát', *Tarsát* (Ka, 1669), *Kolcserul, ruhastaol, szoknyat* (Ko, 1674), *marhaim* (Sb, 1682a)~*marhák* (Ko, 1682b), *Tisza~Tiszáru* (Msz, 1693), *Cserén* (Msz, 1693), *Fancsikán, rétecsket, barázdán* (Fa, 1696), *Lopusnyán, Ripinyen* (Hu, 1703), *Allyán* (?Szn, 1709), *Kalinfalván* (Nsz, 1738), *estvére* (Bsz, 1798).

Így viselkednek az *-a, -e* és *-ja, -je* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles szavak is: *birodalmában, bizonyására, házát, irássával, jószágából, Kegyelmenek, részét* (Ka, 1665), *engedelmebül* (Ka, 1669), *végházában, búzáját* (Ko, 1682a); *fogytaig* (Ka, 1695), *házához, marhait* (Hu, 1716), *kezéhez* (Fa, 1787).

A tövégi hosszú magánhangzók analógiájára a latin szavakban is megnyúlik a szó végi *a*: *Suppellectiliák, Dotalitiumában* (Ka, 1665), *Relikták* (Ko, 1682), *summáját* (Mu, 1703), *materiája* (?Szn, 1709), *materiában* (Ka, 1756), *Familiájokat* (Szv, 1805).

A magánhangzóra végződő névszótövek

A *v-s* névszótövek

A *v-s* névszótövek régebbi, *v-t* tartalmazó alakja nemegyszer előfordul a szövegekben, de ezeknek hosszú magánhangzóra végződő változata vagy nem alakult még ki, vagy nyelvjárási sajátosságok miatt a diftongusos alakját használják a beszédben, írásban pedig többnyire rövid magánhangzót jelölnek a szó végén.

A magánhangzó időtartamát váltakoztató *v-s* tövek: a XVII. századi Kővár vidéki szövegben minden alakváltozata lehet rövid magánhangzós (de abban a szövegben, amelyből példáink valók, más szavakban is csak elvéve jelölték a hosszú magánhangzókat): *lova~lovaim~lo~loert* (Sb, 1682b). Ezért tehát feltételezhetjük, hogy a jelölenség ellenére ebben az esetben is megvolt már a *v* elemű tövekre jellemző módosult hangalakú csonka *tő*, hiszen ezeknek a töveknek jó része a kései ómagyar kor elején már hosszú monoftongusra végződhetett (Sárosi 1992: 258). Később egy 1709-es szatmári leltárban már jelölik a szóban a magánhangzó hosszúságát: *lóra*, amely a rövid magánhangzós *tő*alakkal váltakozik: *lovastol; kőves* (Sb, 1682b), *malomkövett* (Kb, 1795).

A magánhangzó hangszínét és időtartamát váltakoztató *v-s* *tő*: *jovaimbul* (Mu, 1703), *javait* (Hu, 1716).

Hangzóihiányos *v-s* *tő* helynevekben, illetve belőlük képzett mellénevekben található: *Sófalvi* (Nb, 1707), *Kalinfalván* (Nsz, 1738).

Az *ó-t* *á-val* váltakoztató névszótövek

Ez a *tő*váltakozás a vizsgált szövegekben leggyakrabban a *bíró* szó többes számú alakjában tapasztalható: *birája* (Ka, 1756), *birak* (Msz, 1693), *szolga birája* (Sb, 1721), míg az egyes számú alakban megmarad az *ó*: *Fő Biro* (Msz, 1693), *szolgabíró*t (Hu, 1703), *szbiró* (Mu, 1804).

A XVIII. század végén már az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel előtt is előfordul az *ó*: *szolgabirojával* (Hu, 1770).

Az *ó* a *Somlyó* földrajzi névben is *a*-ra változik az *-i* melléknévképző előtt: *Somlyóra~somlyai* (Sb, 1682a).

Az *ő*-t *é*-vel váltakoztató névszótövek

Ez a magánhangzó-váltakozás csak a *szülő* főnév tövében fordult elő: *szülék* (P, 1847).

A *mező*: *mezeje* névszótípus

A szövegekben a családi birtokok öröklésével kapcsolatban gyakran előfordul az *erdő*, *mező*, *szőlő* szó, továbbá az *idő*, az *esztendő*, az *erő* és a *tető*, amelyeknek tövében a birtokos személyjel, valamint a birtoktöbbsesítő jel előtt *e* magánhangzó jelentkezik: *mezejével*, *erdejével*, *erejére* (Hu, 1703), *erdeivel*, *mezeivel* (U: 1730), *szőlei* (Ka, 1751), *ideiben* (Fo, 1771), *ideig* (Hu, 1770), *idejekor*, *erejével* (Ó, 1798), *tetején* (?Szn, 1709), *esztendeig* (Fa, 1752).

Egy Kővár vidékén keletkezett levélben a végrendelkező a *kettő* számnév birtokos személyjeles alakját használja *ő*-t *e*-vel váltakoztató névszóként: *ketteit* 'kettőt belőle' (Sb, 1682b), továbbá a *főkötő* összetett szó előtagjának *ő*-je is *e*-vel válik: *fekötőt*, de ugyanott *főre* valo (Ko, 1674) szóalak is előfordul.

Az *ő* (*ö*) megmarad a nominativusi töben, a többesjel és a nem 3. személyű birtokos személyjel, továbbá a testesebb esetragok előtt: *idő* (Ka, 1756), *szőlő*, *szőlőt~szőlött* (Ka, 1695), *szöllömbé* (Gsz, 1804), *esztendő* (Hu, 1714), *esztendőnként* (Fo, 1771), *időn* (Hu, 1716), valamint az *-i* melléknévképző előtt is helynévben: *Borosjenői* (Ha, 1764).

43

A mássalhangzóra végződő névszótövek

A változatlan többesjű névszótövek

atyafiságossan (Ka, 1665), *hazhejan* (Sb, 1682a), *akarattyokból* (Ko, 1682), *petsétjével* (Msz, 1693), *házat* (Ka, 1695), *adosságok* (Mu, 1762), *szabadságával* (Msz, 1703), *kötelessigünk* (Szn, 1703), *forintokat* (Msz, 1745), *épületek* (Ó, 1789).

A *telek* főnév az egész területen változatlan tőként viselkedik minden toldalék előtt. Beregben: *Telekeinket*, *telekén* (Mu, 1677/1703); *Telekerül* (Ka, 1751), *teleke* (Fo, 1771); Máramarosban: *Teleket* (Hu, 1703); *telekünket*, *teleke* (Bi, 1713–1714), Szatmárban: *teleket*, *teleken*, *telekemnek*, *telekemben* (Mi, 1705; Ó, 1798); *telekek* (Mi, 1721), *Teleket* (Cs, 1803).

A *szerepel* igéből képzett elvont főnév szintén változatlan tőként fordul elő egy XIX. századi szövegben: *szerepelésre* (Szn, 1863).

A tő belsejében az *i*, *u*, *ü* hang kiejtésben is valószínűleg rövid, de időtartamának a jelölése bizonytalan, emiatt olyan tőváltozatokban is gyakran hiányzik az ékezet, ahol a köznyelvben hosszú magánhangzót ejtünk. Az ország északkeleti nyelvjárására ma is jellemző egyébként az *í*, *ú*, *ü* hang rövidülése hangsúlyos helyzetben. A jelölés bizonytalanságát is figyelembe véve a példák alapján arra következtethetünk, hogy *e* hangok rövidülése már a közép- és újmagyar korban is jellemezte ezt a területet. Ez

viszont azt is jelenti, hogy az *i*, *u*, *ü* egyaránt rövid minden tőváltozatban, tehát ezek a szavak változatlan többesjűeknek tekinthetők.

ú>u

Az *u* tő belsejében csak rövid magánhangzóként fordul elő, ezért a változatlan többesjűekhez soroljuk ezeket a szavakat:

A nominativusi tő, illetve az ehhez járuló ragok előtti tő és az accusativus, valamint a többes jel és a birtokos személyjel előtti tőváltozatok a kaszonyi (Bereg) szövegekben nem különböznek: *Ur*, *Urnak~Uramnak* (Ka, 1665), tehát ebben a községben az *ur* szó rövid többesjű magánhangzóval egyalakú tőtípusként viselkedik (ugyanazt tapasztaljuk a következő mezőkaszonyi iratokban is, amelyekben a nominativusi és a birtokos személyjeles vagy tárgyragos alak egyaránt előfordul, és minden esetben rövid a magánhangzó: 1751; 1756; továbbá egy Gecseszőlőn, valamint egy Kisbégányban kelt 1804-es levélben).

A Kővár vidékén kelt iratokban is egyalakú az *ur* főnév (Sb, 1682b, Ko, 1682), de hasonló a helyzet a XVIII. század elején Szatmárban (?Szn, 1703), továbbá a Mikolán 1705-ben és 1725-ben kelt levélben. Ez utóbbinak az az érdekessége, hogy az *urtúl* szóban az elativusi határozóragot hosszú *ú*-val jelöli, de a töben rövid magánhangzót ír (1705).

Az *ur* főnév egyalakú a szatmári (Ó, 1798, Nk, 1813a) és az ugocsai (Fa, 1787, Szv: 1805) iratokban is.

Csak a rövid magánhangzós tő szerepel a következő iratokban, de ugyanott a nominativusi vagy más, a mai köznyelvben hosszú magánhangzót tartalmazó tőváltozat nem fordul elő: *Uramott*, *Uram*, *Urát*, *Uramnak*, *Uramal* (Mu, 1762; Kb, 1795), valamint máramarosi iratokban (Bi, 1713–1714, Hu, 1770). Hasonló a helyzet néhány beregi (Ha, 1764; Csf, 1809), illetve ugocsai (Fa, 1696, Fa, 1787) iratban, ahol az *úr~úrnak* főnevet még a XIX. század elején is csak rövid magánhangzóval jelölik egy beregi, (mező)gecsei iratban (G, 1804b).

A máramarosi szövegekben egyalakú tőként viselkedik az *út* főnév is: *uttunk* (Msz, 1693) és *uttyábul* (Hu, 1703); továbbá az *úr* főnév: *Ural* 'úrral', *Uram* (Hu, 1716); *Ur* (Msz, 1745).

í~i

A *víz* szó rövid magánhangzós tőváltozata szerepel a superessivus ragos alakban: *vízen* (Msz, 1745). Megjegyzendő azonban, hogy ugyanabban a szövegben minden olyan szóban, amelyben hosszú *í*-nek kellene lennie, rövid *i*-t írtak: *meg irt*, *említett* (Msz, 1745).

A változó többesjű névszótövek

A hangzónyújtó névszótövek

ú~u

Csak a hosszú magánhangzós tőváltozat szerepel egy Urában 1730-ban kelt levélben: *Úr*, ami a többesjű magánhangzó váltakozására utal.

Ingadozás tapasztalható azonos tövváltozatban: egy 1762-es munkácsi iratban az *út* főnév birtokos személyjeles alakjának tövében ingadozik a magánhangzó időtartama: *utyait~úttyaj*.

A vizsgált iratok között csak a XIX. század elején Nagykárolyban, Cégénydányádon, Remetemezőn és egy Fancsikán kelt peres iratban, illetve levélben találunk vidékünön ritkán tapasztalható *ú~u* magánhangzó-váltakozást a tö belsejében: *Úr~Urat* (Fa, 1772, Nk, 1813a, 1813b, C, 1814, Nk, 1814, R, 1858). Ezekben az alakokban valószínűleg érvényesült a helyesírás egységesülése, szabályozottsága, de a nyelvjárási ejtés még ebben az időben is érezteti hatását az iratokban: *Ur~Urak* (Nk, 1815).

é~e

A nominativusi alakban, a többesjel, az accusativus ragja, illetve a birtokos személyjel előtt álló, illetve más toldalékok előtti tövváltozatok között különbség van: *kezében, levele, levelünket* (Ka, 1665), *keze, kezem, leveletem* (Ka, 1695), *levél~leveleket* (Ka, 1751), *kezebül* (Fa, 1696), *kezében* (Máramaros, Hu, 1715). Egy máramarosszigeti iratban (1693) a *level~levelünket* tövváltozatokat egyaránt rövid magánhangzóval jelölték, de ebben a szövegben az *é* más szavakban is jelöletlen maradt (vö. *kes* 'kés', *ket* 'két').

A többeseji *é* a fent említetteken kívül rövidül a következő szavakban is: *kerekek* (Sb, 1682a), *tehenek, tehenem* (Sb, 1682b), *fedeleetlen* (Sb, 1682a), *nevű* (Hu, 1703), *nevei* (Szv: 1805), *fele* (Ka, 1751). A *fél* 'oldal' jelentésű főnév egy mikolai iratban szintén a többeseji magánhangzó időtartamát váltakoztató tőtípusként viselkedik: *félhez~felelen* (*Udvarház telek az szoros felelen*, 1725).

45

A hangzótolldó és hangzóvesztő névszótövek

A hangzótolldó tőtípusban a leggyakoribbak az *-alom*, *-elem* és *-dalom*, *-delem* képzős főnevek és a belőlük képzett melléknevek.

Egy 1682-ben Kővár vidékén keletkezett iratban a hangzóhiányos tövváltozathoz járul a mássalhangzóval kezdődő toldalék, s emiatt mássalhangzó-torlódás keletkezik, amelyet írásban aposztroffal választanak el: *jövedelm'bül* (Sb, 1682b) (ÉMoL 62).

Más *-alom*, *-elem* és *-dalom*, *-delem* képzős főnevek: *birodalomnak* (Mu, 1703)~*birodalmában* (Ka, 1665)~*birodalmunkat* (Mu, 1703)~*birodalmomban* (Fo, 1771), *birodalomnak* (Fa, 1787), *jövedelm'bül*, *rágalmazásokat* (Ko, 1682), *fajdalmimat*, *hatalmában* (Sb, 1682b), *oltalma* (Ko, 1682), *oltalmában* (Sb, 1721), *alkalmas* (Fa, 1754), *segedelmével* (Ka, 1756), *bizodalmas* (Fa, 1787), *bizodalommal* (Szv: 1805).

Az *-s* melléknévképző a hangzóhiányos tőhöz járul: *szorgalmatosan* (Ka, 1756), *veszedelmes* (Szn, 1703).

Töszökből a harmadik személyű birtokos személyjel, illetve birtoktöbbsesítő jel előtt kiesik a többeseji magánhangzó: *őkör~ökre, ökreim* (Sb, 1682b), *dolgaikban* (Nsz, 1738).

A főnévi igenévképző előtt kiesik az ige második szótagbeli magánhangzója: *közleni* (Ka, 1756).

Egyéb képzett főnevekben is bekövetkezik vagy éppen elmarad a hangzóvesztés: *csatló, tekenő* (Sb, 1682a), *elteben* 'életében' (Sb, 1682b).

Hangzóvesztő és hangátvető tőtipusként a *teher* főnév birtokos személyjeles alakja, illetve a belőle képzett igéből alkotott folyamatos melléknévi igenév szerepel a szövegekben: *terheket* (Mu, 1703), *terhelő* (Ko, 1674).

3.2.2. AZ IGETŐVEK

*A többalakú ige*tővek

A mássalhangzóra végződő igetővek

A változatlan többeljű igetővek

Ezek a leggyakoribbak: *átadtam* (Ka, 1665), *akarják, birtam* (Ka, 1669), *hajtota* 'hajtotta', *tudom, faradtam, kenaltam, jart* (Sb, 1682b), *valthatjuk* (Msz, 1693), *szállatananak* (Mu, 1703), *kötöttük, kérnénk* (Hu, 1703), *haborgattyuk* (Bi, 1713–1714), *elfoglalhassa* (Hu, 1714), *eresztettem* (Hu, 1715), *következnek* (Ka, 1751), *osztozott* (Ka, 1756), *származott, találtathattak* (Ha, 1764).

A csonka és a teljes fő váltakozik a következő igek múlt idejű és feltételes módú alakjaiban: *maradott, állanák* (Ko, 1682), *kértenek* (Sb, 1682b), *hoztanak* (Szn, 1703), *engedtenek* (Bi, 1713–14).

46

A latin igek is ebbe a csoportba sorolhatók: *admittálta, recognoscallyuk* (Ko, 1682c).

Az *ír* ige különböző ragozott és képzett (befejezett melléknéi igenévi) alakjaiban összesen 61-szer fordul elő a vizsgált szövegekben, s csupán egyszer jelölték hosszú magánhangzóval egy XVIII. századi Kővár vidéki iratban: *írtam* (Sb, 1721), amiből arra következtethetünk, hogy az ékezet elmaradása nem csupán helyesírási sajátosság vagy figyelmetlenség, hanem valószínűleg a helyi kiejtést követő írásmód, amely a vizsgált két évszázad alatt végig megfigyelhető: *írassával* (Ka, 1665), *meg irt* (Mi, 1725; Fa, 1754), *írassommal* (Nsz, 1738), *fent irt* (Nk, 1813b). Az *ír* ige tehát változatlan többeljű, de rövid magánhangzót tartalmaz. Ezekben a szavakban a mai nyelvhasználatban is általában rövid *i*-t ejtenek az északkeleti nyelvjárásban.

A változó többeljű igetővek

A hangzótoldó és hangzóvesztő igetővek

Szövegeinkben a hangzóvesztő igetővek igen ritkák, s némelyik nem is ragozott igealakban szerepel, hanem igéből képzett igenév vagy névszó tövében.

Hangzóvesztő igetővek: *forgot* (Sb, 1682b), *érzette volna* (Hu, 1716). A *bepanaszol* ige kétszer is előfordul hangzóhiányos tövel: *bepanaszlott* (Szn, 1863; 1865); továbbá *érdekli, jegyztettem*.

Néhány ige-tőben nem jelenik meg a később általánosabban használatos hangzó-vesztő tőváltozat: *feredő* (Sb, 1682a), *célozó*, *végeződven*.

Az sz-szel váltakozó v-s ige-tővek

lesz

lesz-: *leszek* (Ka, 1695), *leszem* (Ko, 1682), *leszen* (Fa, 1752);

lész-: *lészek* (Ka, 1756; Cs, 1813), *lészen* (U, 1730), *lésznek* (Ka, 1756);

lev-: *levő* (Hu, 1703; 1716);

lév~liv-: *levő* (Ka, 1695, Ko, 1682; Fo, 1771; Nk, 1813), *lévő* (Msz, 1693; Hu, 1703), *livő* (Ha, 1764);

le-: *legyen(e)k* (Ko, 1682), *leven* (Sb, 1682b), *levén* (Ko, 1682), *lenni* (Bi, 1713–1714), *lehet* (Sb, 168b), *lehetne* (Ha, 1764), *lett* (Fa, 1772);

lé~li-: *lévén* (Ko, 1682; Hu, 1715; Fa, 1754; Bsz, 1798; Mu, 1804), *léteben* (Ko, 1682; Fa, 1787), *légyen* (G, 1804), *litele* (Szn, 1703);

lő-: *lőtt* (Sb, 1682b; Hu, 1714);

tesz

tesz-: *le tesszük* (Ka, 1665);

tész-: *tésem* (Hu, 1703), *tészik*, *tévén* (Nsz, 1738);

te-: *le tehetvén* (Ka, 1665), *fel tettük* (Sb, 1682b), *tenni* (Szn, ?1703), *léteven* (Hu, 1714), *tehessen* (Hu, 1770);

té-: *tétetődik* (Ko, 1682), *le tévén* (Ko, 1682), *téve* (Mi, 1725), *tétetnének*, *tétethesenek* (Mu, 1703), *(válasz)tétellel* (Sb, 1721), *tétesség* (Fa, 1787);

tő~tö-: *tön* (Sb, 1682b), *tón* (Sb, 1721), *töttünk* (Hu, 1715), *töttük* (Hu, 1715), *tőttek* (Sb, 1682), *tőttenek* (Ha, 1764);

vesz

vesz-: *fel veszem* (Mu, 1703), *veszek* (U, 1730);

vész-: *vészem* (Sb, 1721);

ve-: *vegyék* (Sb, 1682b), *vettem fel* (Mu, 1703), *venni* (Ka, 1665), *vennem* (Sb, 1682b), *fel vevén* (Mu, 1703), *vehetvén* (Hu, 1715), *megvehesse* (Mi, 1725);

vő~vö-: *vőttem* (Sb, 1682b; Mi, 1705), *vött* (Ko, 1682);

vé-: *fel véven* (Ka, 1669), *vévén* (Fa, 1696; Hu, 1715).

visz

visz-: *viszen* (Sb, 1682b), *fel viszzük* (Bi, 1713–14);

vi-: *vittek* (Ko, 1674), *vite* (Sb, 1682b), *vitethesék* (Ko, 1682), *vihesség* (Mu, 1703), *vitetek* 'viteték' (Szcs: 1803), *vinni* (G, 1804).

Az sz/d/v-s ige-tővek

Ebből az igecsoportból csupán az *alkuszik* ige fordult elő a vizsgált szövegekben, de ennek is csak a befejezett és az elbeszélő múlt idejű alakja, így csak a v-s és a d-s tőváltozatra van példánk, a jelen időben jelentkező sz-s tőváltozat azonban hiányzik: *alkuttunk* (Ka, 1665), *alkuvák meg* (Ko, 1682). A *nyugszik* ige v-s tővéből képzett

főnév, a *nyugvásával* (Szn, 1863), illetve a mássalhangzóra végződő *nyug-* tőből képzett melléknév, a *nyughatatlan* (Bsz, 1798) található meg az egyik szövegben, egyéb tőváltozatai nem fordultak elő.

Az *sz/d* változatú igetövek

A *cselekszik* (Sb, 1721) igének *d*-tövű változata *cselekedném* (Nb, 1707) és *cselekedte* (Sb, 1682b) alakban szerepel a szövegekben, amely a feltételes mód jele és a befejezett múlt idő jele előtt ma is a *d*-s tőváltozattal áll. A *megelégszik* ige viszont csak *sz*-es tőváltozatával fordul elő: *meg elégszem* (Fa, 1754).

A magánhangzóra végződő igetövek

A *v-s* igetövek

v-s igetövek ritkán fordulnak elő a szövegekben. A *sző* ige befejezett melléknévi igenévi alakja az ige hosszú magánhangzós tövével: *szőtt* (Szn, 1709) és felső nyelvállású rövid magánhangzós tőalakkal szerepel az egyik szövegben: *zütt* (Fa, 1752).

A típusba nem sorolható igetövek

A **létige** tőváltozatai:

vagy-: *vagyok* (Bsz, 1798), *vagyon* (Sb, 1682a; Ka, 1756);

vol-: *volna* (Sb, 1682b), *volnank* (Ko, 1682), *volt* (Sb, 1682b), *voltanak* (Sb 1682b);

vól-: *vólt* (Ka, 1751), *vólna* (Msz, 1745, Bsz, 1798);

val-: *vala* (Sb, 1682b), *valo* (Ko, 1682), *való* (Hu, 1716; Msz, 1745);

vad-: *vadnak* (Sb, 1682a, Sb, 1682b);

van-: *van* (Szn?, 1709; Mi, 1790; Szn, 1865).

Abaffy már a kései ómagyar kor beszélt nyelvében is lehetségesnek tartja a létigelvonással alkotott egyes szám 3. személyű *van* alakját (1992: 223), ám szövegeinkben csak a XVIII. század elején fordul elő először, míg a korábbi szövegekben a *vagyon* szerepel (l. fent).

A **megy** ige tőváltozatai:

men-: *menendők* (Ó, 1798), *menvén* (G, 1804b; Nk, 1813), *mennyünk* (G, 1804b);

megy-: *megyen* (Mi, 1790).

A **jön** ige tőváltozatai:

jön-: –

jöv-: *jövendő* (Mu, 1703), *jövő* (Mu, 1762), *jövésünk* (Mi, 1790);

jő-: *jöttem* (Ka, 1756), *jött* (Mu, 1804);

jő-: *jöttünk* (Mi, 1790);

jü-: *jünek* (Mi, 1725).

Abaffy a *jő:jőnek>jő:jönnek>jön* analogikus változása nyomán feltételezi az ige *-n*-es tövének kései ómagyarban való megjelenését (1992, 223). Szövegeinkben egyes szám 3. személyű alak ugyan nem szerepel, de az egyetlen többes szám 3.

személyű alakban a felső nyelvválású magánhangzós *jü-* tőhöz járul a személyrag még a XVIII. században is.

3.2.3. A SZÓKÉPZÉS

A deverbális verbumképzők

Gyakorító igeképzők. *-z:* *érzette, kérdez, megosztozik, tartozik; -l:* *nevel; -dos, -des, -dös:* *kapdos; -doz, -dez, -döz:* *esédez, tünedezik; -odik, -ödik, -edik:* *rakodik.*

Műveltető igeképzők. *-tat, -tet:* *celebráltat(ni), elfoglaltat, éltet, mulat, tétet, vité; -ít~ét:* *mozdít, szállat, szólít, szorit; -szt:* *terjeszt; -t:* *vált.*

Visszaható igeképzők. *-kozik, -kezik, -közik:* *csudálkozik; -kodik, -kedik, -ködik:* *vetélkedik, vonakodik.*

Szenvedő igeképzők. *-atik, -etik, -tatik, -tetik:* *csalattattunk, elfojtassanak, erőstetett, felkératik, kényszerített, kelletik, kívántatik, méltóztatik, tapasztaltatik, unszoltatik; -ódik, -ődik:* *adodott, felküldőgygyék.*

Ható igeképző. *-hat, -het:* *elitélhessék, irtathatok.*

A deverbális nomenképzők

Elvont főnévképzők. *-alom, -elem:* *engedelmébül, értelmében, félelem, hatalom, oltalom, sérelem; -dalom, -delem:* *birodalom, bizodalommal, fájdalmitat, jövedelem, segedelmével, veszedelem; -at, -et, -ot:* *akarát, állapot, cselekedet, épület, eset, felelet, fondorlat, gondolat, gyakorlat, isméret, ítélet, kelet, képviselő, keresztelek, kerület, köszönet, nézet, nyugat, parancsolat, részrehajlat (Szn, 1865), ruházat, szeretet, szolgálat, szüret, testület, vizsgálat; -t:* *hit, létében; -ás, -és:* cselekvő igéből: *adás, befolyás, bejutás, bíraskodás, büntetés, csonkulás, elérhetés, eljárás, előfizetés, epetes, értés(ire), eszközlés, felvigyázás, foglalás, folyás, fogvatkozás, fölfegyverzés, gazdálkodás, gerjesztés, gyakorlás, gyanusítás, gyűlés, hajhászás, igazítás, igazgató, irtás, intézés, intézkedés, irás, itatás, jelelés, kényhatás, kénykedés, kérdezkedés, kijátszás, kiegyenlítés, kicsapongás, kiesmérés, kifejezés, kihágás, kilátás, kijelöltetés, kiszolgáltatás, kiváltás, korteskedés, leforgás, megbizonyítás, meggátlás, meghaltalmazás, megnyerés, megtartás, megvesztegetés, megvizsgálás, mutatás, mutogatás, nyomorgatás, nyughatatlankodás, nyugvás, országgyűlés, pitrenés, pusztulás, rágalmazás, ragaszkodás, szállás, supleálás, szerzés, szökés, takarás, tapasztalás, tartás, terjedés, tudósítás, utasítás, ülés, vagdalás, váltás, várakozás, végzés, visszaélés, vonás, zálogosítás, zörgés; Szenvedő igéből: *akadályoztatására; -ály, -ély:* *akadály, tekintély; -al~ál:* *fonal, halál; -ék:* *akadék, maradék, mérték, moslék; -ány, -ény:* *cselszövény (Szn, 1865); -mány, -mény:* *adomány, alkotmány(os), eredmény, esemény, közvélemény, szerzemény, tudomány; -ság, -ség:* *egyesség, fáradság, kívánság, költség, mentség (mencsig), tehetség, vétség; -asz, -esz:* *válasz; -tal, -tel:* *előmenetel, jövetel, kitétel, letétel, tétel, vétel, vité; -on, -en:* *vagyon; -tyú, -tyű:* *fogantyúja.**

Az -ó, -ő főnévképző funkciói

Kifejezi	-ó	-ő
A cselekvőt	adózó, tsináló, előljáró, joakaro, okozó szolgáló	elől=ülő, gondviselő, jegyző, kereskedő, szerkesztő, szülő, Teremtő
A cselekvés tárgyát	adó, csatló	
Akit vagy amit érint a csel.		illető
A cselekvés eredményét		dülő
A cselekvés eszközét	borító, fogó, nyomtató, tartó	verő, veső
A cselekvés helyét	fordulo	

Igéből melléknévképzés. **-hatlan, -hetlen:** elodázhatlan, mellőzhetlen, mulhatlan, távozhatatlan; **hatatlan, -hetetlen:** fáradhatatlan, megszünhetetlen, nyughatatlan, változhatatlan; **-ságos, -séges:** gyűlölséges; **-atlan, -etlen:** bérletlen 'béleletlen', ingatlan, neveletlen, osztatlan; **-s, -os, -es:** lakos.

A denominális verbumképzők

Főnévből igeképzés. **-z:** adózik, alkalmaz, bérletez(ett) 'bélel(t)', egyezik, helyez, jegyzetem, megigéz, szerez, jutalmaz, kötelez, oltalmaz, szándékoz, végez; **-l:** érdeklí, érdemel, orvosol, rendel, szabadul, tánczol, tisztel, ural; **-d, -odik, -ődik:** egyenlődnék, elnyomorodok, nyomorodik; **-kodik, -kedik, -kődik:** idegenkedik; **-lkodik, -lkődik:** erőlködik, gazdálkodik, panaszkodik; **-hoz, -hez:** helyhezhetném, kárhoz(tatandó).

Melléknévből igeképzés. **-sz:** elégszik; **-ít:** adossita(ni), lelkesít, pusztít, világosít; **-skodik, -skedik, -skődik:** foglalatoskodik, szorgalmatoskodik.

Módosítószókból igeképzés. **-ít:** bizonyít.

A denominális nomenképzők

Főnévből főnévképzés. **-ság, -ség (gyűjtőnév):** atyafiság, bíróság, társaság; **-ság, -ség (elvont főnév):** barátság, békesség, betegség, helység, igazság, kétség, kizség, tökéletesség, malombíróság(omban), orvosság, vérség; **-ság, -ség:** asszonyosság, feleség; **-ály, -ély:** személy; **-ász, -ész:** ügyész; **-né asszonynévképző:** Adamné, Miklosné; **-ék:** Asszonyomé.

Melléknévből főnévképzés. **-ság, -ség:** adosság, alkalmatosság, állandóság, boldogság, ditsőség, engedelmesség, engedetlenség, erősség, értelmiség, felvilágosság(ul), hajlandóság, háladatosság, hiúság, helytelenség, ildomosság, képesség, kötelesség, kötelezettség, lehetőség, munkásság, nagyság, örökség, reménység, szabadság, alkalmatosság, szorultság, szükség, tehetetlenség, tellyesség, törvényesség, törvénytelen-ség, üresség 'szabadidő', valóság, zálogosság; **-lék:** aprólék.

Melléknévi igenévből főnévképzés. **-mány, mény:** Bizottmány.

Módosítószókból főnévképzés. **-ság:** bizonságára.

Kicsinyítő képzők. *-cska, -cske*: *csatocska, földecske, jóságocska, ladacska* (Sb, 1682a), *marhacska*, *roszacska, rétecske*.

Főnévből melléknévképzés. *-i*: a) járulhat közös főnévhez: *anyai, birói, helyi, királyi*; b) tulajdonnévhez: *Bégányi, Kolczéri, Kővári, Kővárvidéki, maramarosi, Ripinyei, Somlyai, szigeti*; c) elvont főnévhez: *behajtási, bizottmányi, egyesületi, évi, jobbágysági, képviseleti, kereseti, körhirdetményi, magyar, parányi, szabályozási, téli, úrbéri, vérségi*; d) határozószói névmáshoz: *akkori*; e) határozószóhoz: *néhai*; f) *-ben* ragos alakhoz: *ügybeni*; *-ú, -ű~ó, -ő*: *csőjő, emlekezetű, kerületű, nagytiszteletű, nevű~nevő, nevezetű, reczjú, színű, szívű, veretű*; *-s, -as, -es, -os, -ös*: *alázatos, alkalmas, álhatatos, alkotmányos, aranyos~aranyas, atyafiságos, becses, birós(an), bizodalmas, cégéres, ecsetes 'ecetes', elegyes, előleges(en), esztendő, fundamentumos, hatalmas(ul), hiányos, hivatalos, hűtös, kárhuzatos, kölcsönös, köteles, köves, közönséges, lényeges, mázos, méltányos, negyedes, nevezetes, nemzetes, nyusztos, nyáras 'nyárfás', osztályos, önkéntes, parochiás, postós 'postós', rebellises 'rebelligentes', reczés, rojtos, satmárjasos, sujjos, sujtásos, szabados, szederjes, szerelmes, szennyes, szives, szükséges, tejes, tekintetes, tetemes, tisztességes, tövényes, tudományos, veszedelmes*; *-atlan, -etlen, -talan, -telen*: *alkalmatlan, atyafiságtalan, érdektelen, önzéstelen, erkölcstelen, igénytelen, kéntelen, nemtelen*; *-só, -ső*: *alsó~aso, belső, külső, utolso*; *-béli~béli*: *házbeli, helybeli, hivatalbeli, időbeli, jövődöbeli, Krángabeli, pénzbeli, rendbeli, Successiobeli, számbeli, vagyonbeli*; *-szerű*: *célszerűbb*.

Melléknévből melléknévképzés. *-s*: *feketésen*; *-tlan, -tlen, -talan, -telen*: *boldogtalan, elégtelen, kedvezőtlen*; *-ságos, -séges*: *csendesség, emberséges*; *-ded*: *rövided(en)*.

51

Határozószóból melléknévképzés. *-i*: *holnapi, tavolabbi, mostani(ak), tavalyi, további*.

Határozószói névmásból melléknévképzés. *-béli*: *akkorbeli*.

Névutóból melléknévképzés. *-i*: *iránti, képesti, közti*.

Módosítószóból melléknévképzés. *-os*: *bizonios*.

Ragos névszóból melléknévképzés. *-i*: *képviselerei*.

Számnévből sorszámnévképzés. *-d*: *harmad, kilenced, második, negyed*.

Az igenévképzők

Főnévi igenév. *-ni*: *adni, adnō, folyamodni, kiadatni, kiutalni, szaporítani, szentelni, szolgálni*.

Melléknévi igenév. *-ó, -ő*: *adó, álló, coramizáló~coremizáló, coramozó, dézmáló, czéző, elismérő, elelő, előforduló, feredő, folyó, fölmerülő, harapózó, hanyatló, halászó, helytartó, idéző, igyekező, illendő, illető, ingó, itilő, jövő, kellő, kérdő, lakó, lakozó, létező, levő, megkívántató, munkálódó, mutatkozó, orvosló, osztoztató, panaszokodó, szabo, szántó, szapulo, származó, szoro, szorongató, tarto, tartozó, terhelő, tetsző, tisztelő, tudó, túlnyomó, ujitó, vádoló, vágó, vető, zálogváltó*; *-ú, -ű*: *asszú*; *-ható, -hető*: *eshető, fordulható, helyeselhető, illehető, kelhető, következhető, található, tapasztalható*; *-t, -tt*: *ajánlott, autorizált, beismert, bérlett 'bélelt', bérletezett 'bélelt', böldegult, elkövetett, elatkozott, emlegett~emlitett, fojtot, hagyatott,*

